

ANCIENT IRANIAN STUDIES

پژوهشنامه ایرانیان بستانان

مناسبات ایرانیان و عرب‌ها در خلیج فارس، از اردشیر اول تا پادشاهی شاپور دوم ساسانی (۲۲۴-۳۷۹ میلادی)
نویسنده (گان): طیبه رستمی و سلمان قاسمیان
منبع: پژوهشنامه ایران باستان، سال ۲، شماره ۵: ۷۵-۹۹.
گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن

Relations between Iranians and the Arabs in the Persian Gulf from the Kingdom of Ardeshir I to Shapur II of Sasanian Empire (AD 224-379)

Author(s): Tayebeh Rostami & Salman Ghasemian

Source: Ancient Iranian Studies, April 2023, VOL. 2, NO. 5: 75-99.

Published by: Tissaphernes Archaeological Research Group

Stable URL:

<https://doi.org/10.22034/ais.2023.389449.1038>

© 2023 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution,

and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

Relations between Iranians and the Arabs in the Persian Gulf from the Kingdom of Ardeshir I to Shapur II of Sassanian Empire (AD 224-379)

Tayebeh Rostami¹, Salman Ghasemian²

Abstract

The background of the relations between Iran and the Arabs goes back to before the Achaemenid period. An important part of these relations was due to the need of the nomadic people for the facilities available in the Iranian plateau and commercial goods that were traded between Iran, India, and China. The gradual migration of human communities from the southern shores of the Persian Gulf due to the lack of favorable conditions for human life has affected the socio-political structure of parts of the islands and coasts. The Arabs were active in part of the Persian Gulf trade in the shadow of culture and security caused by the control of the central government of Iran during the ancient era. The existence of a market network culture in the sea the importance of trade and the ease of passage of commercial ships caused peaceful relations between Iranians and the Arabs. Iranians and scattered Arab nomads lived side by side in economic and cultural interaction and provided the basis for the cultural and economic growth and prosperity of the Persian Gulf. This research aims to study the political relations between Iran and the Arabs in the Persian Gulf during the first 150 years of the Sassanid Empire, in a descriptive-analytical method, based on the written sources.

Keywords: Persian Gulf; Ancient Iranians; Ancient Arabs; Political Relations; Literary Evidence.

¹ PhD Student of History of Iran in the Islamic Period, Isfahan University, Isfahan, Iran rostamitayebe@gmail.com (Corresponding Author).

² Associate Professor, Faculty of History, Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. salmangh1362@gmail.com

Article info: Received: 11 February 2023 | Accepted: 11 March 2023 | Published: 1 April 2023

Citation: Rostami, Tayebeh & Ghasemian, Salman. (2023). "Relations between Iranians and the Arabs in the Persian Gulf from the Kingdom of Ardeshir I to Shapur II of Sassanian Empire (AD 224-379)". *Ancient Iranian Studies*, Vol. 2 (5): 75-99. <https://doi.org/10.22034/AIS.2023.389449.1038>

Introduction

Studying the history of the Persian Gulf in ancient times means studying the history of the civilizations of Mesopotamia, the Iranian plateau, and the Arabian Peninsula from the fourth millennium BC to the rise of Islam. The cultural and socio-political dynamics of these three lands have affected the history of the Persian Gulf. The inscriptions of the Achaemenid kings refer to the history of connections between Iran and the Arabs, which dates back to before that dynasty (Sharp, 1967: 37-39).

Research Literature

In the 20th century, especially after the Second World War, many scholars have investigated the relations between Iranians and Arabs in the ancient period. However, contrary to expectations, they have not studied the relations between the Sassanids and the Arabs in the Persian Gulf. One of the most important of these studies is the book titled "The Arabs near the Borders of Eastern Rome and Iran in the 4th to 6th centuries CE" authored by Nina Pigulevskaya. In the third chapter of the book titled "The Country of the Arabs under the Domination of Iran (The Lakhmids)", the author examined the relations between the Sassanid Empire and the Lakhmid government but did not specifically mention the Persian Gulf (Pigulevskaya, 1993: 141-255).

Discussion

Investigating the socio-political and cultural evolutions of the Persian Gulf has certain complications because this shallow sea has been very important and has been the center of notable incidents throughout history. Due to the presence of Arabs on the southern coasts and Iranians on the northern coasts of the Persian Gulf and its special regional situation, different views have been raised about the relations of the residents of its coastal areas, which doubles the necessity of research on this issue.

The primary sources that furnish us with information regarding the catalog of

names of coastal states along the Persian Gulf draw heavily from the inscriptions of Darius and Xerxes, regarded as official documents of the Achaemenid government, and the writings of Herodotus. The names of these states are meticulously documented across six inscriptions, with five belonging to Darius I and one to Xerxes. Eastern sources provide a valuable window into specific facets of the cities and ports within Iran and Mesopotamia during the third century BC. Babylonian and Syriac sources, in particular, illuminate aspects of historical knowledge hitherto obscured. By comparing and contrasting Greek-Roman sources with indigenous and Eastern accounts, we gain a clearer understanding of the historical trajectory of the city of Babylon, which later ceded its prominence to the cities of Seleucia and Nusaybin. The History of the city of Kirkuk is primarily elucidated through the "History of Karaka de Beth Selok," a work authored by an anonymous Syriac historian (Pigoluskaya, 1988: 35-36).

Furthermore, it is worth noting that Iranians, particularly Persians, held familiarity with the shores of the Persian Gulf long before the Achaemenids ascended to power. Many Iranian tribes were regarded as indigenous to this region. The thriving port of "Liyan", situated near present-day Bushehr, featured prominently as one of the pivotal Elamite ports. This port was also used during the reign of Cyrus the Great. The significance of the port of Liyan was such that the Iranian king constructed a splendid palace in its vicinity, the remnants of which still endure near Borazjan (Sarfaz, 1996: 215-218).

Recent surveys along the southern shores of the Persian Gulf have yielded a significant number of archaeological sites dating back to the Parthian period, all of which have been meticulously identified and documented. Among these sites, particularly in Oman and the United Arab Emirates (UAE), three sites stand out in terms of their importance. The archaeo-

logical evidence strongly suggests that all three of these sites served as crucial and substantial commercial ports during their respective historical periods.

One of these pivotal sites is the Sohar port. Situated approximately four kilometers south of Sohar lies a substantial ancient mound, likely corresponding to the ancient site of Omana. The discovery of pottery artifacts at this site points to extensive connections between Omana and other sites in regions such as Pakistan and Iran, notably Minab, Jiroft, Tepe Yahya, Dahan-e Gholaman, and Qalehno. Scholars, drawing from the cultural artifacts recovered at this site, have postulated that it may indeed represent the historical Omana port.

The significance of Sohar cannot be overstated, as it stands as one of the foremost ancient sites in Oman, strategically positioned along the coast of the Oman Sea and proximate to the Strait of Hormuz. However, the precise geographical location of Omana remains a subject of contention. The debate revolves around whether Omana was situated on the Arabian coast of the Persian Gulf, under Iranian control, or on the Iranian coast of the Persian Gulf. Resolving this historical geographical enigma necessitates a comprehensive survey of the Persian Gulf's coastlines (Khosrozadeh, 2012: 50-51).

Undoubtedly, in the longstanding rivalry between the Iranian and Roman empires, the control of Mesopotamia and the routes leading to the Persian Gulf, along with the surveillance of both land and sea routes traversing east and west, held a position of paramount significance. Consequently, a substantial portion of the conflicts involving the Sassanid Persians and the Romans, and then the Eastern Roman Empire, revolved around their strategic interests in Mesopotamia and the coastal regions of the Persian Gulf (Allah Yari, 2005: 45).

The Palmyra state represented the final remnant of the states of the northern Arabian peninsula that endured from the Parthian period. The obliteration of these

smaller states at the hands of the Roman and Sassanid empires ultimately gave rise to a multitude of tribes (Allah Yari, 2014: 77).

Regrettably, historical records provide limited insights into the interactions between Iran and the Arab populations during the period extending from Bahram I to Shapur II. However, it was during the reign of Shapur II that the adverse climatic conditions in Arabia catalyzed a substantial influx of Arab migration towards the favorable regions of Iran.

Conclusion

It appears that from the sixth century BC to the seventh century AD, the Persian Gulf region was a dynamic and densely populated area under the dominion of Iranian dynasties. This influence primarily manifested itself in political rather than cultural terms. The longstanding competition between the ports and islands of the Persian Gulf and those of the Mediterranean Sea, which had its origins in the third millennium BC, entered a new phase with the ascendancy of the Medes and Persians in the seventh century BC. Cyrus II established the city of Arabāya in the northern Arabian Peninsula, and Darius I included the Arabāya Peninsula as part of the territory of Persia in his inscriptions. Recognizing the strategic significance of maritime trade, Darius dispatched Scylax of Caryanda to survey the shores of the Arabian Peninsula. For the Iranians residing in the coastal areas of the Persian Gulf, who possessed a long-standing tradition of seafaring, the importance of maritime commerce was self-evident. The advent of the Sassanids ushered in a transformative era in the Persian Gulf, marked by unprecedented prosperity. During this period, it can be asserted that the Persian Gulf region asserted its dominance over the Mediterranean Sea and the Red Sea, owing to its proximity to the imperial centers of the Iranian empires.

مناسبات ایرانیان و عرب‌ها در خلیج فارس، از اردشیر اول تا پادشاهی شاپور دوم ساسانی (۲۲۴-۳۷۹ میلادی)

طیبه رستمی^۱ و سلمان قاسمیان^۲

چکیده

ارتباطات و پیوندهای ایران و عرب‌ها به عصر پیش از شاهنشاهی هخامنشی بازمی‌گردد. بخش مهمی از این ارتباط ناشی از نیاز مردمان بادیه‌نشین به امکانات موجود در فلات ایران و کالاهای تجاری بود که میان ایران و هند و چین تجارت می‌شد. مهاجرت گروه‌های اجتماعی به واسطه فقدان شرایط زیست انسانی در سواحل جنوبی خلیج فارس، اگرچه به تدریج صورت پذیرفت، بر ساختار اجتماعی و سیاسی بخش‌هایی از جزایر و سواحل تأثیر گذاشت و عرب‌ها در سایه فرهنگ و امنیت ناشی از نظارت حکومت مرکزی ایران طی دوره باستان در بخشی از تجارت خلیج فارس فعالیت داشتند. وجود فرهنگ شبکه‌ای بازار در دریا و اهمیت تجارت و سهولت در رفت‌وآمد کشتی‌های تجاری روابط مسالمت‌آمیز ایرانیان و عرب‌ها را سبب می‌شد. هرچند در مواردی عرب‌ها به واسطه عدم درک مقتضیات فرهنگ دریا از سوی حکومت مرکزی سرکوب می‌شدند، کوچ برخی قبایل عرب در خوزستان، فارس، کرمان و مکران نشانگر نگاه تعامل‌گرای شاهان ساسانی است، هرچند این مهاجران گاهی به یک تهدید برای کیان شاهنشاهی بدل می‌شدند. به‌هرحال، ایرانیان و عشایر پراکنده عرب در یک تعامل اقتصادی و فرهنگی در کنار هم می‌زیستند و زمینه رشد و رونق فرهنگی و اقتصادی خلیج فارس را فراهم کردند. این پژوهش بر آن است تا به شیوه توصیفی-تحلیلی، بر مبنای شواهد مکتوب برجای مانده، مناسبات سیاسی ایران و عرب‌ها را در خلیج فارس در ۱۵۰ سال نخست شاهنشاهی ساسانی، بررسی کند.

واژه‌های کلیدی: خلیج فارس، ایران باستان، عرب‌ها، مناسبات سیاسی، اقتصاد و تجارت.

^۱ دانشجوی دکتری ایران دوره اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران rostamitayebe@gmail.com (نویسنده مسئول)

^۲ عضو هیئت علمی گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران salmanghu362@gmail.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۲ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱/۱۲
استناد: قاسمیان، سلمان و رستمی، طیبه. (۱۴۰۲). "مناسبات ایرانیان و عرب‌ها در خلیج فارس، از اردشیر اول تا پادشاهی شاپور دوم ساسانی (۲۲۴-۳۷۹ میلادی)". پژوهشنامه ایران باستان، سال ۲، شماره ۵: ۷۵-۹۹.

مقدمه

مردمانی از اربابه یا همان عربستان در سال بیست و دوم پادشاهی داریوش اول به‌عنوان کارگر در تخت‌جمشید کار می‌کرده‌اند (شارپ، ۱۳۴۷: ۳۶-۳۷) علاوه‌براین، مورخان یونانی نظیر هرودوت، گسنوفون، کتسیاس و غیره از وجود دسته‌های عرب در ارتش پادشاهان ایران - کورش دوم، داریوش اول، کمبوجیه و خشایارشا- و از باجی که عرب‌ها از بخورات به داریوش می‌دادند، سخن می‌گویند (Herodotus, 1952: 3, 107-113). عرب‌ها که همواره در طول تاریخ تابع دولت‌های ایرانی بوده‌اند، به‌تدریج به شهرها و مراکز تمدنی مرزهای غربی شاهنشاهی راه یافتند و حاکم‌نشین‌های کوچکی را در مرزها پدید آوردند. دولت‌های کوچک خاراکس در دهانه خلیج فارس، هترا، اسروئنه در میان‌رودان و آدیابن از پادشاهی‌های کوچک مرزهای ایران به شمار می‌آمدند. این پادشاهی‌های کوچک گاه به‌علت کشمکش میان ایران و روم از حوزه اقتدار ایران خارج می‌شدند اما درنهایت، دگربار به تابعیت دولت‌های ایرانی درمی‌آمدند (ایمان‌پور، ۱۳۸۹: ۴۳-۴۴). از سوی دیگر، اهمیت تجاری و سهولت در رفت‌وآمد کشتی‌های تجاری در حوزه خلیج فارس نشان از روابط مسالمت‌آمیز ایران و عرب‌ها داشته است. تجارت سیلان در اختیار ایران و حبشه بود؛ اگرچه حبشی‌ها در عصر اشکانیان به تحریک روم حملاتی به سواحل ایرانی داشته‌اند، در مجموع رونق تجارت در این منطقه نشان امنیت و روابط دوستانه طرفین است. پس از آنکه عرب‌ها را شاپور دوم سرکوب کرد، وی با بهره‌گیری از سیاست کوچ، بسیاری از قبایل عرب را در خوزستان، فارس، کرمان و مکران اسکان داد. این امر در درازمدت مشکلاتی را به‌وجود آورد و زمینه‌های حمله عرب‌ها را در پنجمین سده از عمر شاهنشاهی ساسانیان فراهم کرد (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۱۵۴، ۲۵۳).

بررسی تاریخ خلیج فارس در دوره باستان به مفهوم واقعی آن، درواقع، بررسی تاریخ تمدن‌های میان‌رودان مشتمل بر سومر، اکد، آشور و بابل؛ فلات ایران مشتمل بر تمدن‌های ایلام و ایرانیان باستان؛ شبه‌جزیره عرب تا پیش از ظهور و پیدایش اسلام است. رویدادهای سیاسی و اجتماعی این سه منطقه مهم، به نوبه خود، در اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خلیج فارس تأثیر بسیار زیادی برجای گذاشته است. پیشینه پیوند میان ایران و عرب‌ها به دوران هخامنشیان باز می‌گردد و کتیبه‌های شاهان هخامنشی به این پیوند اشاره دارد (شارپ، ۱۳۴۶: ۳۷-۳۹). به نقل از هرودوت، کمبوجیه، بعد از عقد پیمانی با شیخ عرب‌ها و به راهنمایی او، از طریق شمال شبه‌جزیره عربستان به مصر رفت (Herodotus, 1952: 3, 9). مهاجرت گروه‌های اجتماعی در خلیج فارس، اگرچه به تناوب و در طول زمان طولانی صورت پذیرفته، در برهه‌هایی از تاریخ و بنا به عوامل خاصی، موج گسترده‌ای از این مهاجرت‌ها را موجب شده و تأثیر عمیقی بر ساختار اجتماعی و سیاسی منطقه بر جای گذاشته است. خلیج فارس از آغاز به قدرت رسیدن پارس‌ها، نقش تاریخی و راهبردی ویژه‌ای پیدا کرد. همچنین تصرف لیدیه توسط کورش دوم در ۵۴۶ پم، آغازگر تسلط ایرانیان بر دریاها شد. در زمان داریوش اول اقتدار هخامنشیان در خلیج فارس تثبیت شد. داریوش می‌خواست با برتری بر راه‌های زمینی و دریایی، سلطه و برتری ایرانیان را در جهان آن روز تثبیت کند. ایده ارتباط خلیج فارس و اقیانوس هند با دریای سرخ و مدیترانه را داریوش مطرح کرد و با تلاش برای حفر این آبراهه بین دریای سرخ و مدیترانه، به این هدف جامه عمل پوشاند داریوش در کتیبه بیستون، از شبه‌جزیره‌ای با نام اربابه یاد می‌کند و آن را جزء قلمرو خود می‌داند (کوشر، بی تا: ۳۶).

پیشینه پژوهش

در سده بیستم میلادی و به ویژه پس از جنگ جهانی دوم، پژوهشگران بسیاری به بررسی روابط ایرانیان و عرب‌ها در دوره باستان پرداخته‌اند. اما آنچنان که انتظار می‌رود به بررسی مناسبات ساسانیان و عرب‌ها در خلیج فارس نپرداخته‌اند. یکی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها، کتاب عرب‌ها حدود مرزهای روم شرقی و ایران در سده‌های چهارم-ششم میلادی از پیگولوسکایا است. نویسنده در بخش سوم اثر خود با عنوان «کشور عرب‌ها تابع ایران (لخمیان)» به بررسی مناسبات ساسانیان و دولت لخمی پرداخته و اشاره خاصی به خلیج فارس نکرده است (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۱۴۱-۲۵۵) علاوه بر این، دوره زمانی مورد بررسی در این پژوهش به قرون بعدی مربوط است و بنابراین با موضوع پژوهش حاضر همخوانی ندارد. از میان منابع مکتوب برجای مانده از سده‌های نخست اسلامی، تاریخ طبری از مهم‌ترین منابع تاریخ عمومی ایران و اسلام به شمار می‌آید. این اثر که تاریخ را از زمان خلقت آدم شروع کرده و سپس به نقل داستان پیامبران و پادشاهان می‌پردازد در موضوع خلیج فارس دارای اطلاعات فراوانی است. نولدکه در اثر خویش، «ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان» کوشیده است به روابط ایران و روم، سال‌شمار شاهان ساسانی، تاریخ حیره، حمله شاپور به عرب‌ها، فتح یمن به دست ایرانیان، مسئله جانشینی یزگرد سوم، هجوم عرب‌ها و ... بپردازد (نولدکه، بی‌تا: ۶۰-۸۰) اساس این کتاب مبحث ساسانیان طبری است. کریستن‌سن در اثرش ایران در زمان ساسانیان (کریستن‌سن، ۱۳۸۳: ۱۲۵-۱۱۲) به ویژگی‌های مادی و معنوی مردم، اوضاع اجتماعی و سیاسی ساسانیان می‌پردازد اما به مسئله روابط ایران و عرب‌ها در خلیج فارس اشاره‌ای نمی‌کند. وثوقی در فصل سوم تا پنجم پژوهش خویش

«تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار» در باب ایالات و ولایات پس‌کرانه‌ای خلیج فارس در دوره باستان، حکومت‌های محلی پس‌کرانه‌ای در اواخر دوره اشکانیان، شاپور دوم و مسئله عرب‌ها در خلیج فارس اطلاعاتی ارائه کرده است (وثوقی، ۱۳۹۰: ۱۸-۶۰)

بررسی تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خلیج فارس دارای پیچیدگی‌های خاصی است، زیرا این آبراه کم‌عمق در طول تاریخ، اهمیت بسیاری داشته و به نوبه خود، کانون حوادث و رویدادهای تاریخ بشری از دیرباز تاکنون بوده است. با توجه به حضور عرب‌ها در سواحل جنوبی و ایرانیان در سواحل شمالی آن از دیرباز و شرایط خاص منطقه‌ای، همواره دیدگاه‌های متفاوتی درباره مناسبات سیاسی ساکنان کرانه‌های آن مطرح شده است که ضرورت پژوهش بر این موضوع را دوچندان می‌سازد.

آبخوست‌ها و ایالت‌های واقع در شمال و جنوب خلیج فارس

منبع اصلی اطلاعات ما از فهرست اسامی ایالات ساحلی خلیج فارس، کتیبه‌های داریوش و خشایارشا و نوشته‌های هرودوت است که در دو فهرست، برگرفته از اسناد رسمی حکومت هخامنشیان به شمار می‌رود. نام این ایالات در شش کتیبه، که پنج تای آن در سلطنت داریوش اول و یکی از آنها در دوره خشایارشا نوشته شده، ثبت شده‌اند. از سوی دیگر، با منابع و مآخذ شرقی می‌توان به جهات و جوانب مشخصی در شهرها و بنادر ایران و میان‌رودان از سده سوم پیش از میلاد پی برد. مآخذ به‌دست آمده از بابل و نیز منابع سریانی ما را در روشن کردن مسائلی که تاکنون نا روشن مانده بودند یاری می‌بخشد. مقابله مآخذ یونانی-رومی با منابع محلی و شرقی امکان می‌دهند تصویری در پیرامون تاریخچه

می‌توان نام برد. این ناحیه در کتیبه‌های هخامنشی از آن نام برده شده که به یونانی شوشانک خوانده می‌شد و این نام از نام شهر شوشان و سوزا اخذ شده بود. قسمت غربی آن به دکلت یا دجله، بابل و خوزستان محدود می‌شد و قسمت جنوبی آن خلیج فارس و نواحی شمالی را آسورستان در برمی‌گرفت. دارای سه رودخانه و پنج استان بود که شامل اورمشر، سکولوره، شوش، دانیال و گندیر-شاپوره بوده است. الیمایی که کوست خوربرنک نامیده می‌شد، در قسمت شرقی دجله و در قسمت غربی پارس قرارداد داشت (مارکوارت، ۱۳۸۳: ۳۲). به دلیل اهمیت این ایالت در حیات سیاسی و اقتصادی هخامنشیان در همه کتیبه‌ها همیشه با اسم ماد در صدر اسامی ذکر می‌شده است؛ به عبارت دیگر سه ایالت پارس، ماد و هوج از مهم‌ترین ایالت‌های هخامنشی محسوب می‌شده‌اند» (وثوقی، ۱۳۹۰: ۴۰).

طی این دوره، خلیج فارس و جزیره‌ها و بندرهای آن به دلیل واقع شدن پایتخت و ایالت مهم پارس در نواحی مجاور و پس‌کرانه‌ای آن از اهمیت بسیاری برخوردار شد. مهم‌ترین مراکز سیاسی و اقتصادی و پایتخت‌های هخامنشیان همچون شوش، بابل و تخت جمشید جزء نواحی پس‌کرانه‌ای خلیج فارس محسوب می‌شدند (شارپ، ۱۳۴۶: ۳۷) پادشاهان هخامنشی توجه خاصی به تجارت دریایی از خلیج فارس نشان می‌دادند و همین امر موجب رشد و شکوفایی شهرها و آبادی‌های ساحلی آن شد، به گونه‌ای که می‌توان گفت، خلیج فارس در دوره هخامنشیان از رونق و آبادی بسیاری برخوردار شد و از این نظر برخلاف هزاره سوم و دوم پیش از میلاد، از سواحل و بندرهای دریای مدیترانه پیشی گرفت. این برتری و چیرگی با لشکرکشی اسکندر و تغییر

شهر بابل که بعدها مقام و موقعیت خود را به شهرهای سلوکیه و نصیبین واگذار، پدید آید. تاریخچه شهر کرکوک - کرخ بیت سلوک از سوس، رویداد نویس ناشناخته سیرانی معلوم و مشخص شده است (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۳۵ - ۳۶). ایرانیان به‌ویژه پارس‌ها مدت‌ها پیش از روی کار آمدن هخامنشیان، کرانه‌های خلیج فارس را می‌شناختند و بسیاری از طوایف و تیره‌های ایرانی از جمله بومیان منطقه به شمار می‌آمدند. بندر آباد و پر رونق «لیان» در نزدیک بوشهر کنونی، یکی از باراندازهای مهم ایلامی در دوره کوروش هخامنشی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته است و چنان اهمیتی داشته که پادشاه ایران در نواحی پس‌کرانه‌ای آن، قصر باشکوهی ساخت که بقایای آن در نزدیکی برازجان هنوز پا برجاست (سرافراز، ۱۳۷۵: ۲۱۵-۲۱۸).

آبخوست‌ها^۱ و کرانه‌های هم مرز عرب‌ها در خلیج فارس

آبخوست‌ها و ایالات واقع در شمال خلیج فارس
یکی از سرزمین‌های شمالی خلیج فارس، ایالت پارس بود که اوج رونق آن در عصر هخامنشیان بوده است. این سرزمین در قسمت شرقی خوزستان و در مجاورت ماد قرار داشت. شهر استخر در این ایالت واقع بود. در قسمت شمال شرقی آن، شهر پارسه بوده است. پارس که کوست نیمروز نامیده می‌شد، در قسمت شرقی خوزستان و مجاور سرزمین ماد قرار داشت. همچنین این ناحیه دارای ایالات کوچک، رودها و جزایر بسیار و شهرهای متعددی بود. از جمله آنها می‌توان به ری شهر پهرسن اشاره کرد (مارکوارت، ۱۳۸۳: ۳۳).

از دیگر سرزمین‌های شمال خلیج فارس، «هوج (الیمایید = الیمایی) یا به عبارتی خوزستان را

۱ آبخوست (āb.xvast) واژه اصیل فارسی و به معنای خشکی و جزیره میان دریا است (ر.ک. به: حسن دوست، ۱۳۹۵: ۵). در این پژوهش به جای واژه جزیره، از آبخوست استفاده شده، ولی واژه شبه جزیره به همان صورت معمول آمده است.

بخشی از شبه جزیره به شمار می‌رفتند، سواحل غربی در ایالت میسان قرار داشت. سواحل شمالی خلیج فارس به سه ایالت کرمان، پارس و خوزستان تعلق داشت. در این میان، بیشترین کرانه‌های شمالی خلیج فارس به ایالت پارس تعلق داشت که به دلیل موقعیت جغرافیایی طبیعی و سیاسی خاص خود، از اهمیت بیشتری نیز برخوردار بودند. در کرانه‌های خوزستان، جنوب عراق و جنوب شرق شبه جزیره نیز بنادر قابل توجهی در این دوران وجود داشت (ملاصالحی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶) در عصر ساسانیان، خلیج فارس، کرانه‌ها و نواحی پس کرانه‌ای وارد مرحله جدیدی شد و پر رونق‌ترین دوره خود را در ایران باستان تجربه کرد. به واسطه توجه خاص پادشاهان ساسانی به این منطقه زمینه پیشرفت و توسعه آن فراهم شد. از جمله بنادری که در این دوران از اهمیت بسیاری برخوردار بود، خاراکس یا خاراسن بود که از مناطق مهم پس کرانه‌ای مهم در میان‌رودان بوده است. به نظر می‌رسد اولین اقدام اردشیر اول برای تثبیت قدرت خود، رونق و توسعه نواحی پس کرانه‌ای خلیج فارس بود. در بسیاری از منابع بیان شده است که اردشیر هشت شهر در این نواحی بنا کرد. از جمله این شهرها می‌توان به شهر گور و وه اردشیر در کرمان و زرنگ در سیستان اشاره کرد. تحکیم موقعیت و سیاست خارجی فعال ساسانیان در سده سوم میلادی با احداث و گسترش شهرها رابطه تنگاتنگی داشت (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۴؛ Christensen, 2016: 163).

مؤلف جغرافیای تاریخی سیراف اذعان می‌دارد که نام نخستین سیراف می‌بایست اردشیرآب باشد. این نام، تغییر یافته اردشیرآب به سیرآب و سپس سیراف بوده است (سمسار، ۱۳۵۲: ۲۷-۳۸). شهر استخر که مرکز دینی-اداری ساسانیان به‌شمار می‌رفت، در زمان اردشیر

جغرافیای سیاسی منطقه دچار دگرگونی گردید (وثوقی، ۱۳۸۹: ۳۰).

حمله اسکندر به ایران نتایج زیان باری را برای خلیج فارس و کرانه‌های آن به دنبال داشت. از هم پاشیدگی وحدت سیاسی ایران و از دست رفتن قدرت‌های محلی در ایالات پس کرانه‌ای و عدم توجه جانشینان اسکندر به وضعیت خلیج فارس، شرایط نامساعدی را برای این منطقه به وجود آورد. این شرایط موقتی بود و در بین سال‌های ۱۷۴-۱۳۶ پیش از میلاد، همزمان با سلطنت مهرداد اول اشکانی، شرایط سیاسی در ایران و میان‌رودان به تدریج به نفع تجارت خلیج فارس و بنادر آن تغییر یافت. مهرداد اول، ابتدا به بلخ حمله کرد و نواحی آنجا را تصرف کرد و سپس به طرف ماد بزرگ حرکت کرد. در پی آن، نواحی شمالی خلیج فارس را در منطقه خوزستان کنونی که در آن زمان با حکومتی نیمه‌مستقل به نام الیمایی اداره می‌شد، به تصرف درآورد. و در پی بازپس‌گیری ایالات پارس و بابل و خوزستان بین سال‌های ۱۶۴-۱۴۰ پم، مهرداد اول توانست کلیه نواحی پس کرانه‌ای شمال خلیج فارس را تحت نظارت خود درآورد. قبل از اشکانیان، منطقه میان‌رودان توسط حکومت نیمه‌مستقل میسان یا خاراکس و الیمایی قرار داشت (وثوقی، ۱۳۸۹: ۳۰-۳۱). در قرن دوم میلادی و به احتمال بین سال‌های ۱۲۸-۱۴۸ میلادی پادشاه اشکانی با جابه‌جایی کانون تجارت میان‌رودان از خاراکس به نواحی جنوبی آن یعنی بندر ابله - اپولوگوس یونانی، شرایط بهتری را برای دریانوردان خلیج فارس به وجود آورد. شهر اپولوگوس یا همان ابله در دوره ساسانیان اهمیت خود را حفظ کرد به طوری که بعدها در قرن پنجم میلادی امپراتوران روم از این شهر دیدن کردند و آن را مرکز خلیج فارس برای معاملات ابریشم تعیین کردند (برونر، ۱۳۷۷، ج ۳: ۱۵۸).

در دوره اشکانی، سواحل خلیج فارس بین چند ایالت ایرانی تقسیم شده بود. سواحل جنوبی،

آبخوست‌ها و ایالات واقع در جنوب خلیج فارس

تاریخ استقرار ایرانیان بر آبخوست‌ها و سواحل جنوبی خلیج فارس در دست نیست و شواهد مادی و مکتوب در این زمینه اطلاعات چندانی در اختیار نمی‌نهد. به نظر می‌رسد از اواسط دوره اشکانیان یعنی حدود ۸۰ پ.م، سواحل عمان و سواحل مجاور آن جزء قلمرو ایران محسوب می‌شده است. آگاهی‌های ما از شهرها و آبادی‌های خلیج فارس در دوره اشکانیان مدیون ارتوستن، جغرافی‌نویس اهل اسکندریه است که بین سال‌های ۲۷۶ تا ۱۹۴ پ.م می‌زیسته است. نوشته‌های او پیرامون شبه‌جزیره عرب و خلیج فارس حدود سیصدسال بعد، توسط استرابو نقل شده و ما از طریق این جغرافی‌نویس از مندرجات کتاب ارتوستن آگاهی داریم. مورخان و جغرافی‌دانان یونانی و رومی که از خلیج فارس دیدن کرده‌اند در ارتباط با بخش‌های جنوبی خلیج فارس اطلاعات بیشتر و دقیق‌تری ارائه می‌دهند. از جزایر مهم رأس خلیج فارس که نام آن در متون کلاسیک آمده، جزیره فیلکه است که منطبق بر کویت امروزی هست (وثوقی، ۱۳۹۰: ۴۲-۵۸). استرابو نام این آبخوست را ایکاروس ذکر کرده و گفته: ارتوستن از قول اندروستنس که با ناوگانی خلیج فارس را دور زده، می‌گوید در سفر به موزات ساحل اگر خشکی در دست راست باشد، پس از تردون، جزیره ایکاروس و پرستشگاه آپولو و هاتف تائروپولوس دیده می‌شود (استرابو، ۱۳۸۲: ۳۷۰). پلینی مورخ نیز اطلاعات بسیاری از مردمان، قبایل و مکان‌های جنوب شرقی شبه‌جزیره ارائه داده است. جزایر و شهرهای مهمی که پلینی به آن‌ها اشاره می‌کند، عبارت‌اند از جزیره آسکیلیا، ایسورا و رینیا، بندر کوبویا، اورسا و بندر آمانا و باتراساواو (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۴۶).

تیلوس یا تیروس از دیگر مناطق جنوبی

اول و پس از او به چهارراه بزرگی تبدیل شد که با کرانه‌های خلیج فارس و سرزمین‌های آسیای میانه تا چین ارتباط می‌یافت.^۱ این شهر در زمان ساسانیان عنوان شهر دادوستد ایرانیان نام گرفت. داربگرد نیز با بنادر کرمان پیوند می‌یافت. شهر گور یا فیروزآباد نیز که پایگاه اردشیر علیه اردوان پنجم بود، جدا از اهمیت سیاسی، از دوره اشکانیان و شاید پیش از آن، بخشی از بازرگانی دریایی خلیج فارس به حساب می‌آمد (برونر، ۱۳۷۷: ۱۵۳).

خلیج فارس در محدوده تاریخی خود دارای موقعیت و شرایط جغرافیایی ویژه‌ای بود؛ به گونه‌ای که وضعیت جغرافیایی آن نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در شکل دادن به اقتصاد، تجارت و سکونت‌گاه‌هایش داشته است. با ترسیم یک خط فرضی طولی از میان خلیج فارس، در محدوده تاریخی آن و تقسیم آن به دو بخش شمالی و جنوبی، درک موقعیت طبیعی و تأثیر آن بر سکونت‌گاه‌ها بهتر میسر خواهد شد. بر این اساس، سواحل شمالی در شرق از بندر دیبل در حاشیه رود مهران و سند آغاز و به بندر بصره در غرب منتهی می‌شد و بخش جنوبی آن از ساحل بحرین (در محدوده بحرین قرون نخستین اسلامی) مشتمل بر کشورهای کویت، عربستان، بحرین، قطر و امارات متحده عربی امروزی آغاز و در سواحل عمان، یمن و دریای سرخ کنونی امتداد می‌یافت و به این ترتیب این خط فرضی علاوه بر تقسیم این آبراه به دو بخش شمالی و جنوبی، تا حدودی می‌توانست متمایزکننده موقعیت طبیعی و شرایط آب‌وهوایی آن نیز باشد. در طول تاریخ، نواحی شمالی خلیج فارس از نظر طبیعی و جغرافیایی نسبت به نواحی جنوبی از موقعیت مناسب‌تری برخوردار بودند (وثوقی، ۱۳۸۹: ۲۵).

۱ درباره مناسبات سیاسی، تجاری و تبادلات فرهنگی ساسانیان با سرزمین‌های همسایه و برعکس، ن. ک. به: Canepa, 2018; Lim (2018; Brown, 2018). این مقاله‌ها که به تازگی در کتابی توسط انتشارات دانشگاه کمبریج چاپ شده‌اند، دارای ایده‌های بدیعی هستند.

آبادترین بندرگاه جنوبی خلیج فارس در قرن سوم پم بوده است. آنتیوخوس سوم، پادشاه سلوکی در حدود سال ۲۰۵ پم علیه مردم گرهبه لشکرکشی کرد. شهر مذکور در قرن سوم پم مرکز عمده تجارت عرب بوده و راه‌هایی از آن به مکه و مدینه و پترا منشعب می‌شده است (وٹوقی، ۱۳۹۰: ۵۱-۵۴).

در بررسی‌هایی که در سال‌های اخیر در سواحل جنوبی خلیج فارس انجام شده، شمار زیادی محوطه مربوط به عصر اشکانیان شناسایی و ثبت شده است. در میان محوطه‌های شناسایی شده در کشورهای عمان و امارات امروزی، سه محوطه حائز اهمیت بوده و از شواهد چنین استنباط می‌شود که هر کدام، بنادر تجاری مهم و بزرگی در زمان خود بوده‌اند. یکی از این سه محوطه که از اهمیت بسیاری برخوردار بوده، بندر سوهار است. در چهار کیلومتری جنوب «سوهار» تپه‌های باستانی بزرگی وجود دارد؛ که به احتمال همان امانای باستان است. براساس سفال‌های مکشوف از این محوطه می‌توان گفت که ارتباطات بسیار زیادی بین این محوطه و محوطه‌های واقع در پاکستان و ایران، به خصوص محوطه‌های واقع در میناب و جیرفت، تپه یحیی، دهانه غلامان و قلعه‌نو وجود دارد. برخی از نویسندگان براساس مواد فرهنگی به دست آمده از این تپه بیان کرده‌اند که به احتمال این تپه همان بندر امانای است. سوهار مهم‌ترین محوطه باستانی در ساحل دریای عمان و پیش از تنگه هرمز در کشور عمان است. آیا امانا در ساحل عربی خلیج فارس قرار داشته اما تحت کنترل ایران بوده، یا امانا در سواحل ایرانی خلیج فارس قرار داشته است؟ درهرحال، موقعیت مکانی اشاره شده هنوز مورد بحث است و این مشکل تاریخی-جغرافیایی تنها با بررسی سرتاسری سواحل خلیج فارس حل می‌شود (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۵۰-۵۱).

خلیج فارس، به خاطر مرورایش مشهور بوده است. بسیاری از نویسندگان بر این باور هستند که تیروس همان بحرین کنونی است که در دوره هخامنشی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار بود و برای امور بازرگانی از مسیر آن برای تجارت بهره می‌بردند. در آثار نویسندگانی نظیر فلاویوس و آریانوس نیز به این مسئله اشاره شده است. آبخوست منسوب به سرزمین بحرین که در روایات قدیمی دوره اسلامی اوال خوانده می‌شد و در زمان ساسانیان به آن می‌شماهیگ می‌گفته‌اند، در چهارصد سال اخیر، به جهاتی نام اصلی خود را از دست داده و نام سرزمین بحرین را گرفته است. نکته‌ای که باید به یاد داشت، موضوع باقی ماندن نام ساسانی آبخوست در صورت شماهیگ مخفف شماهیج معرب از می‌شماهیگ است که سابقاً جزیره محرق را به این نام می‌خواندند. کشتی‌هایی که از دهانه رود فرات داخل خلیج فارس می‌شدند، همان‌طور که بعدها یاقوت حموی (۵۷۵-۶۲۶ ق.) درباره دهانه دجله می‌گوید، راه مجاور سواحل بحرین را از راست پیش می‌گرفتند و پس از وصول به جزیره دیمون، به آبخوست تاروت و ساحل خط و هگر و جزیره بحرین فعلی می‌رسیدند و از آنجا راه خلیج فارس را می‌پیمودند و به ماجان بابلی یا ماکای هخامنشی و مزون^۱ ساسانی می‌رسیدند (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۲۳-۲۲۴).

پریپلوس یکی دیگر از منابع نوشتاری مهمی است که در آن به نام شماری از بنادر شهرهای جنوبی خلیج فارس اشاره شده است. این اثر به احتمال بین سال‌های ۴۰ تا ۷۰ میلادی توسط مورخی ناشناس نوشته شده است. از مهم‌ترین بنادر و شهرهایی که در پریپلوس به آنها اشاره شده، می‌توان به بندر موسچا، امانا و آپولوگوس اشاره کرد (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۴۷). از دیگر شهرهای جنوبی خلیج فارس گرهبه است که

۱ سواحل عمان در این دوره با عنوان عمومی «مزون» نامیده می‌شد که واژه‌ای فارسی است.

ایران و عرب‌ها قبل از هزاره اول پم امکان‌پذیر نیست. نخستین مدارک کتبی میان‌رودان از شهرهای باستانی اوروک و اور و جمدت‌النصر به‌دست آمده است. واژه سومر یا به عبارت درست‌تر شومر نام باستانی بخش جنوبی عراق کنونی است. سومریان در منتهی‌الیه جنوب عراق کنونی از حدود شهر نیپور (دیوانیه کنونی) تا سواحل خلیج‌فارس حکومت می‌کردند. در کهن‌ترین متون ادبی به زبان سومری درباره خاستگاه‌های تمدن در جنوب میان‌رودان آمده است که اریدو، نخستین شهر از پنج شهر موجود پیش از طوفان است. امروزه اریدو در فاصله ۲۲۰ کیلومتری خلیج‌فارس قرار دارد که از طریق تعدادی آبگیر و دریاچه کوچک با خلیج‌فارس ارتباط مستقیم می‌یابد (مجیدزاده، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۵۴-۲۵۵). سومر دارای سه بندرگاه مهم به نام‌های مکن، ملوخ و دیلمون بوده است. از این سه بندر در متون سومری فراوان یاد شده است.

ایلامی‌ها در هزاره سوم پم، بر ناحیه وسیعی از دشت‌ها که شامل بخش مهمی از سواحل خلیج‌فارس می‌شد، استیلا یافتند (گیرشمن، ۱۳۳۶: ۳۴). بین حکومت ایلام و دیگر حکومت‌های میان‌رودان، رقابت و جنگ وجود داشت، اما روابط فرهنگی و اقتصادی پیوسته‌ای نیز میان دو منطقه برقرار بوده است. میان‌رودان به منابع و محصولات ایلام مانند الوار، سنگ‌های فلزی، سنگ‌های قیمتی و اسب نیازمند بوده است، از این‌رو این دو ناحیه در دوره‌های مختلف باهم مراوده داشته‌اند. پادشاهی ایلام از اوایل هزاره سوم تا اواسط هزاره اول پم، بخش بزرگی از مناطق غربی و جنوبی سرزمین کنونی ایران را در برمی‌گرفت. متون و نقوش به‌دست آمده، حضور پادشاهی را در سراسر خوزستان، فارس، از جنوب تا بوشهر و از شرق تا مرودشت نشان می‌دهد (ووثقی، ۱۳۹۰: ۲۷). استرابو، فهرستی از مبادلات کالا میان سرزمین‌های هند و بابل

گسترش شهرنشینی و آبادی‌های خلیج‌فارس با اقدامات پادشاهان ساسانی رو به افزایش گذاشت. سواحل جنوبی و شمالی این آبراه مهم، پذیرای جمعیت بسیاری از تجار و بازرگانان شد. مورخان قدیم، در میان شهرهایی که بنای آن را به اردشیر، بانی سلسله ساسانی نسبت داده‌اند، از شهرهایی نام برده‌اند که وی در ساحل بحرین بنا کرده بود. نقل شده است که اردشیر بعد از سرکوبی عرب‌ها آن حدود و مغلوب ساختن و کشتن جماعتی از ایشان، آن شهر را به یادگار این فتح خود ساخت و دستور داد تا دیوارهای آن را چنان بنا کنند که یک طبقه از آن را آجر و یک طبقه از اجساد کشته‌شدگان عرب باشد و نام آن را بتن اردشیر نام نهاد (اقبال، ۱۳۸۴: ۱۷). از دیگر شهرهایی که اردشیر در جنوب بنا کرد شهر خط در نواحی بحرین بود. سیاست شهرسازی پس از شاپور اول توسط پادشاهان ساسانی ادامه یافت. از دیگر مناطق جنوبی که بعدها تحت سلطه ساسانیان قرار گرفت، یمن بود. در زمان انوشیروان، یمن مورد هجوم حبشی‌ها قرار گرفت؛ سیف بن ذی یزن حمیری که مدعی حکومت یمن بود، از امپراتور روم برای بیرون‌راندن حبشی‌ها از زادگاهش تقاضای کمک کرد که امپراتور روم نپذیرفت. پادشاه ایران از فرصت استفاده کرد و سپاه ایرانی به فرماندهی وهرز دیلمی، توانست حبشی‌ها را شکست داده، بر این منطقه سلطه یابد.

روابط ایران و عرب‌ها در پس‌کرانه‌های خلیج‌فارس پیش از ساسانیان

نخستین مدارک تاریخی که نشان از رونق و آبادانی بندر و جزایر خلیج‌فارس دارد مربوط به اواخر هزاره سوم پم است. این دوره مصادف با قدرت گرفتن سومری‌ها در بخش‌های جنوبی میان‌رودان و در مجاورت خلیج‌فارس است. با توجه به کمبود منابع، بررسی و تبیین مناسبات

از پژوهشگران بر این باورند که در متونی که به دورهٔ هخامنشیان مربوط می‌شود هرگز به فتوحات منطقهٔ خلیج فارس، عملیات نظامی در رودهای متصل به آن، معاملاتی که در صورت وجود در قسمت دریایی انجام شده و اقوامی که در این منطقه تحت سلطه بوده‌اند، اشاره‌ای نشده است؛ درحالی‌که ما شاهد این قضیه هستیم که ملل مختلفی از هر سوی شاهنشاهی سر به اطاعت نهاده بودند. گرچه حضور و ردپای سیاسی-اقتصادی شاهان منطقه‌ای در خلیج فارس پیش از حضور پارسیان بر کسی پوشیده نیست و این مناسبات جز میراث برای کوروش نمی‌توانست تلقی شود. کورش پس از پیروزی بر آخرین شاه بابل نو، خود را در رأس املاکی یافت که از پیشینیان بر جای مانده بود که این موضوع انتقال صلح‌آمیز میراث سیاسی-اقتصادی را نشان می‌دهد (Salles, 1990: 113).

از سرزمین‌های شرقی بیابان شام، عرب‌ها از روزگاران کهن از درون شبه‌جزیرهٔ عرب وارد سرزمین‌های حاصل‌خیز میان‌رودان می‌شدند. آشوریان از سیاست محتاطانهٔ اعمال قدرت بر قبایل عرب شمال شبه‌جزیره پیروی می‌کردند و بدین‌وسیله مانع دست‌اندازی به کاروان‌هایی می‌شدند که از شبه‌جزیره می‌گذشتند و سلطهٔ خود را تا ناحیه غربی دورستی چون تیماء که از ۵۵۲ تا ۵۴۵ پم در تصرف نبود، گسترش داده بودند. کورش دوم شهر ناپایداری به نام آربایه در شمال سرزمین‌های عربی ایجاد کرد و داریوش که می‌خواست بازرگانی خلیج فارس را رونق بخشد، اسکیلاس را برای پویش کرانه‌های شبه‌جزیرهٔ عرب فرستاد (پارشاطر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۷۰۷).

داریوش اول در کتیبهٔ خود از شبه‌جزیره‌ای با نام آربایه یاد می‌کند. مورخان یونانی از وجود دسته‌های عرب در لشکرهای پادشاهان ایران (کورش دوم، داریوش، کمبوجیه دوم و خشایارشا) و از باجی که عرب‌ها از بخورات به داریوش

را ارائه می‌دهد (ویلسن، ۱۳۴۸: ۴۵-۴۶). همزمان با بابلی‌ها و دیگر تمدن‌های میان‌رودان، ایلامیان نیز از این دریا بهره می‌بردند. آنان در ادواری به خاطر برتری‌شان بر ناحیهٔ خوزستان، بی‌تردید برتری سیاسی و تجاری بر این دریا داشتند. شاهد این مدعا کتیبه‌ای است متعلق به یکی از پادشاهان ایلامی که به زبان سومری نوشته شده و در نزدیکی خلیج فارس کشف شده است (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۷).

رقابت میان بنادر و جزایر خلیج فارس و دریای مدیترانه که از هزاره سوم پم آغاز شده بود با قدرت گرفتن مادها و پارس‌ها در قرن هفتم پم وارد دوره‌ای جدید شد. پیروزی مادها بر آشوری‌ها و فتح سرزمین‌های مجاور دریای مدیترانه و پس از آن ضمیمه شدن لودیا، بابل و ایالت‌های غربی آسیای صغیر به حکومت هخامنشیان نویدبخش دوره‌ای جدید از تبادلات اقتصادی و تجاری بود که بنادر و جزایر خلیج فارس در آن سهم عمده‌ای داشتند. گسترش مرزهای ایران از دورهٔ مادها و توسعهٔ آن به سوی دریای مدیترانه، توجه پادشاهان ایران را به دریانوردی و امور تجارت دریایی بیش از پیش افزایش داد. در این میان، پادشاهان هخامنشی توجه ویژه‌ای به خلیج فارس و بنادر و جزایر آن از خود نشان دادند؛ به گونه‌ای که ایران در طول دورهٔ هخامنشی مالک بخشی از کرانه‌های شرقی دریای مدیترانه، خلیج فارس و حوزهٔ اقیانوس هند شد (وثوقی، ۱۳۹۰: ۳۲).

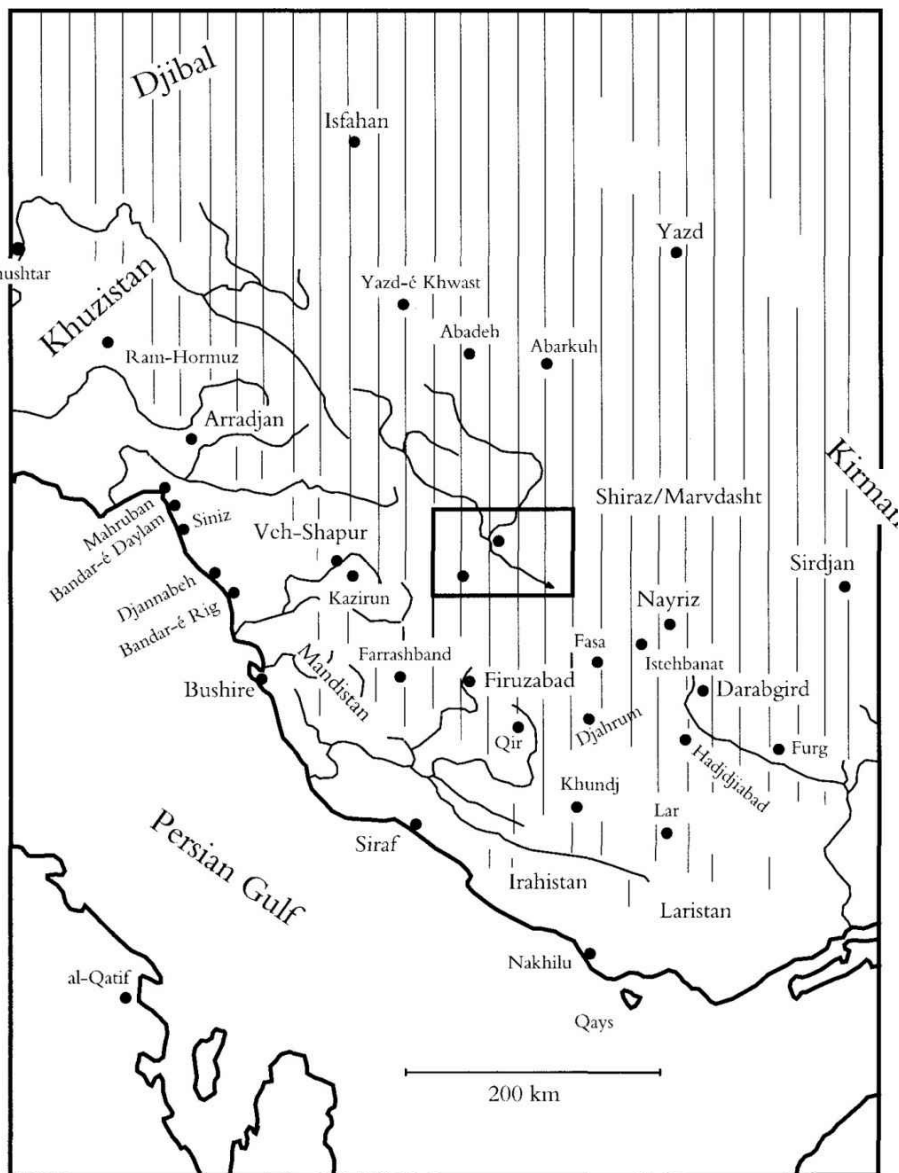
در عصر کورش دوم، پارسیان با قدرت‌هایی متفاوت از لودیا، ماد و بابل روبه‌رو شدند و آن سلطه و قدرت دریایی یونانیان و مصریان بود که ایرانیان تاکنون به آنها توجه نکرده بودند. کوروش با به‌کارگیری دریانوردان فنیقی که در فلسطین و کناره‌های آفریقا به کار تجارت مشغول بودند، به نیروی دریایی تازه‌ای اندیشید که فرزند او کمبوجیه به هنگام لشکرکشی به مصر از آن بهره برد (محمودآبادی، ۱۳۸۴: ۳۲۲). برخی

دریای سرخ رفت و توانست شبه جزیره عرب را دور بزند و بعد از طی مسافتی طولانی به کانال سوئز در مصر رسید. شواهد نشان می‌دهد که اسکولاکس حتی سواحل آفریقا را تا تنگه جبل الطارق نیز پیموده است (وثوقی، ۱۳۹۰: ۴۱-۴۲).

این سلطه سیاسی-تجاری بعد از داریوش نیز ادامه یافت. در سده پنجم پم، سوداگری دریایی و زمینی به نواحی بسیار دور کشیده شد. دریانوردان یونانی، فنیقی و عرب با رهبری هخامنشیان ارتباط بین هند، خلیج فارس، بابل، مصر و بندر دریای مدیترانه را ایجاد کردند؛ بنابراین، هخامنشیان با استفاده از توانمندی نظامی و فضای روانی حاصل از این توانمندی و پرستیژ نظامی، امر سیاست و سوداگری را جهانی کردند؛ اما شورش‌های مداوم و دامنه‌دار در خشترپایون‌نشین‌ها، امنیت را مختل کرد و بنابراین، پیش از آن که اسکندر، هخامنشیان را براندازد، نقطه این براندازی مدت‌ها پیش در داخل شاهنشاهی بسته شده بود. به نظر می‌رسد هخامنشیان نقش تاریخی خود را در راستای ایجاد امنیت سیاسی و اقتصادی به نحوی ایفا کردند و هنگامی که نتوانستند این نقش را به خوبی ایفا کنند، از صحنه بازی قدرت در خاور نزدیک باستان، کنار رفتند (پوریانژاد، ۱۳۸۴: ۷۷).

تاریخ اشکانیان دارای شواهد بسنده و کارآمدی در حوزه منابع مکتوب و باستان‌شناختی خلیج فارس باستان نیست. در واقع می‌توان بر پایه قرائن موجود، به این بسنده کرد که عرب‌های بادیه‌نشین، در این دوره تاریخی نیز تابع دولت‌های اشکانی بوده‌اند. دولت‌های کوچک خاراکس در دهانه خلیج فارس، هترا، اسروئنه در میان‌رودان و آدیابن از پادشاهی‌های کوچک مرزهای ایران به شمار می‌آمدند. این پادشاهی‌های کوچک گاه به علت کشمکش میان ایران و روم از حوزه اقتدار ایران خارج می‌شدند، اما در نهایت تابع دولت‌های ایرانی محسوب می‌شدند.

می‌دادند، سخن می‌گویند. پس از فتح بابل به دست کورش دوم، عرب‌های مجاور سرزمین میان‌رودان باج‌گزار پادشاه ایران شدند. کمبوجیه در حمله خود به مصر راه فاتحان آشوری را در شمال شبه جزیره پیمود. اما پس از سقوط شاهنشاهی هخامنشیان، شمال شبه جزیره از نفوذ خارجیان آزادتر شد و جانشینان اسکندر نتوانستند بدان‌جا راه یابند، آن‌هم تا وقتی که دولت روم در غرب و دولت ساسانی در شرق قدرت گرفت و بار دیگر سیاست‌های خارجی متوجه شبه جزیره شد. سه اقدام اساسی داریوش در سال‌های نخست حکومت، تأثیر بسیار مهمی بر ساحل‌نشینان خلیج فارس و تجارت دریایی آن برجای گذاشت: نخست، آرام کردن ایالت‌های پس‌کرانه‌ای خلیج فارس در سال ۵۲۰ پم؛ دو دیگر، فتح بخش‌هایی از سرزمین هند و سواحل آن در سال ۵۱۷ پم و اعزام یک گروه اکتشافی دریایی به خلیج فارس و اقیانوس هند و دریای سرخ؛ سوم، حفر کانال سوئز در سال ۴۹۷ پ م و اتصال خلیج فارس به دریای مدیترانه از طریق ایجاد یک آبراه بزرگ در مصر. این اقدامات بخشی از برنامه گسترده اقتصادی داریوش محسوب می‌شد که لازمه آن ایجاد امنیت در نواحی پس‌کرانه‌ای بود. اقدامات داریوش در جهت تسهیل امور تجارت دریایی، نخستین تأثیراتش را در رشد و آبادانی و رونق خلیج فارس و جزایر و بنادر آن برجای گذاشت (وثوقی، ۱۳۹۰: ۳۴). داریوش اول پس از تسخیر سند، هنگام بازگشت به ایران، به اسکولاکس یکی از فرماندهان خویش مأموریت داد که با چند کشتی جنگی، سراسر خلیج فارس را جست‌وجو کند. در پاییز سال ۵۱۵ پم اسکولاکس سفر دریایی خود را از گنداره آغاز کرد و از طریق جنوب تا اقیانوس هند پیش رفت و از آن‌جا وارد خلیج فارس شد و سواحل جنوبی بلوچستان-مکران و عمان را تا بندر خرمشهر را مورد بررسی قرار داد و از آنجا به سمت

نقشه ۱. مناطق شمالی خلیج فارس و ایالت فارس در دوره ساسانی (Christensen, 2016: 164).

ساسانی کرد و حکومت آن را به امیری محلی سپرد که لقب میشان‌شاه داشت. ایالت میشان شاه‌رگ حیاتی ارتباط سرزمین‌های میان‌رودان، ایران و نواحی شمال‌شرقی عربستان با راه دریایی خلیج فارس به شمار می‌آمد. از این‌رو، تسلط بر

راه‌برد ساسانیان در میان‌رودان و شبه جزیره عربستان
 اردشیر در سال ۲۲۴ میلادی آخرین فرمانروای خاراگس را که از استقلال برخوردار بود، از میان برداشت و ایالت میشان را ضمیمه شاهنشاهی

خاراکس در دهانه خلیج فارس بود که بخشی از راهبرد جنگی اردشیر برای قطع شریان‌های حیاتی شاهنشاهی اشکانی به شمار می‌رفت که هدف پیشبرد سیاست‌های دولت ساسانی و توانمندی اقتصادی آن بود. میشان از موقع بسیار مهم جغرافیایی در دهانه خلیج فارس برخوردار بود. این سرزمین حلقه پایانی پیوند راه زمینی غرب نجد ایران و کرانه شرقی عربستان با راه دریایی خلیج فارس به شمار می‌آمد. از طریق میشان، پیوند راه‌های خشکی غرب نجد ایران، میان‌رودان و شرق عربستان با راه‌های دریایی خلیج فارس، دریای عمان و اقیانوس هند برای رسیدن به سواحل هند و چین به عنوان مرکز مهم اقتصادی و تولید کالاهای بازرگانی دنیای آن روز ممکن می‌شد (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۵۵).

نخستین کوشش ساسانیان برای توسعه قلمرو شاهنشاهی در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس با لشکرکشی اردشیر به سوی بحرین و عمان در سواحل جنوبی خلیج فارس و دریای عمان بود که در دوره اشکانیان نیز بخشی از قلمرو شاهنشاهی اشکانی به شمار می‌آمدند. بیشترین ساکنان سرزمین بحرین را عرب‌ها قبایل ازد از شاخه قحطانی تشکیل می‌دادند، ولی به تدریج قبایل دیگر عرب نیز به سوی این سرزمین رهسپار شدند. قبایل تمیم، بکر و تغلب از گروه‌های عربی بودند که دیرتر از ازدی‌ها وارد بحرین شدند (کولسنیکف، ۱۳۷۵: ۲۶۷). سرزمین عمان، پایگاه مهمی برای ساسانیان در جهت نظارت بر راه دریایی اقیانوس هند، و افزون بر آن، پایگاه مهمی برای سازماندهی بعدی ساسانیان برای حضور در یمن، حضرموت و عربستان خوش‌بخت بود. از این رو، پیروزی‌های اردشیر در این منطقه و سیاست دولت تمرکزگرای ساسانی در میان‌رودان و منطقه خلیج فارس، نمی‌توانست دور از چشم رومی‌هایی باشد که در پی راه‌هایی خارج از نفوذ

این سرزمین افزون بر اهمیت بسیار زیاد اقتصادی که برای دولت نوپای ساسانی داشت، بخش مهمی از برنامه جنگی اردشیر در قطع شریان‌های حیات بخش باقی‌مانده دولت اشکانی برای هرچه ناتوان‌تر ساختن آن نیز به شمار می‌رفت (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۵۰). گزارش‌هایی درباره همکاری برخی قبایل عرب با اردشیر در برابر آخرین شاهنشاه اشکانی موجود است. نخستین گزارش که درباره حضور طوایف عرب در نواحی درونی نجد ایران وجود دارد، بنابر روایتی درباره همکاری مره‌بن‌مالک‌بن‌حفظله نیای طایفه بنی‌معالم با گروهی از پیروانش با اردشیر بابکان در پیروزی بر اردوان است (طبری، ج ۴، ۱۳۵۲: ۱۸۸۴).

اردشیر بابکان پس از پایه‌گذاری یک حکومت متمرکز ملی، از اهمیت نظارت بر راه‌های بازرگانی شرق و غرب در قلمرو شاهنشاهی ایران آگاه بود. یکی از نخستین اقدامات اردشیر اول پس از تثبیت قدرت، بنیان‌گذاری یا توسعه شهرها در مناطق مختلف از جمله در کرانه‌های خلیج فارس بود (وٹوقی، ۱۳۹۰: ۶۳). درباره اردشیر چه از کتب مورخان و چه از نام شهرهایی که به نام «اردشیر» بنا شده، معلوم می‌شود که این شاهنشاه در این باره فعالیت‌های بسیاری به خرج داده است (کریستن سن، ۱۳۸۳: ۱۱۶). در نوشته‌های طبری و حمزه اصفهانی و کتاب شهرستان‌های ایران‌شهر می‌توان از اسامی برخی از این شهرها آگاهی یافت. طبری نوشته است:

«اردشیر هشت شهر بنا کرد که از آن جمله‌اند: اردشیرخوره، رام اردشیر یا ریواردشیر در فارس، هرمزد اردشیر در اهواز، به‌اردشیر در غرب مداین، استابادار شیر که همان کرخ‌میشان باشد در سواد عراق، پساردشیر که همان شهر «خط» باشد در بحرین و بوداردشیر در نزدیکی موصل (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲: ۹).

نخستین اقدام اردشیر تسلط بر دولت عربی

ایران بودند. اردشیر بابکان و شاپور اول با تسلط بر هترا و تعدادی دیگر از دولت‌های تقریباً مستقل میان‌رودان، نفوذی کامل در این منطقه به دست آوردند (اله‌یاری، ۱۳۸۴: ۴۵). پالمیر به‌عنوان حلقه پایانی پیوند بازرگانی شرق و غرب در شمال شرقی عربستان و نزدیک حوزه مدیترانه با وجود گرایش به رومی‌ها با پیش‌گرفتن سیاست موازنه در روابط خویش با دو دولت قدرتمند، حلقه تکمیل‌کننده زنجیره ارتباط بازرگانی شرق با غرب بود (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۶۰).

در دوره پادشاهی شاپور اول (۲۴۰-۲۷۱ م)، دورنمایی سلطنتی را در اختیار داریم که ساحل جنوبی خلیج فارس را بخشی از شاهنشاهی ساسانی تلقی می‌کند. در کتیبه «کعبه زردشت»، محدوده ایران‌شهر -اصطلاحی که او برای نخستین بار به کار برد- این‌گونه است: «من فرمانروای ایران‌شهر بر این شهرها حاکمیت دارم: پارس، پارت، خوزستان، میشان، آسور، آدیابن، عربستان، آذربایجان، ارمستان، گرجستان، سگان، آلبانیا، بلاسگان تا کوه‌های قفقاز و دروازه توران، مکران، پارادنه، هند و کوشان شهر تا پیشاور و تا کاشغر، سغد و تا کوه‌های تاشکند، و بر جانب دیگر دریا، عمان». و در سطر آخر کتیبه، منظور از دریا همان خلیج فارس است و مزون شهر را برای عمان به کار برده است (دریایی، ۱۳۹۰: ۱۰۹). نخستین اقدام مهم شاپور اول در سال‌های نخست حکومت، تصرف دژ هاترا در کوه‌های تکریت میان دجله و فرات بود. در این زمان هر دو کرانه خلیج فارس یک ناحیه را تشکیل می‌داد. همچنان‌که ایرانیان غالباً تمام سواحل خود را محکم در دست داشته‌اند و گاهی به سواحل عربستان حمله می‌بردند (نولدکه، ۱۳۷۸: ۶۲-۶۹).

شاپور اول پس از تثبیت مرزهای شرقی، لشکرکشی به غرب را آغاز کرد. پیشرفت سپاهیان ساسانی در میان‌رودان و سوریه که تصرف نصیبین و انطاکیه را در پی داشت، گردیانوس (۲۳۵-۲۴۴ م) امپراتور روم را با سپاهی روانه شرق کرد. پس از ورود امپراتور روم به آسیا در سال ۲۴۲ میلادی به حکومت آنگار دهم، پادشاه دولت اسروئن، پایان داده شد (مشکور و رجب‌نیا، ۱۳۷۴: ۱۶۶). پس از پیشرفت‌های دولت ساسانی و نظارت آن بر بخشی از راه خشکی میان‌رودان و کرانه شرقی عربستان و راه دریایی خلیج فارس، دولت‌هایی که بر سر راه بازرگانی، نقش زنجیره ارتباط بازرگانی شرق و غرب را بر عهده داشتند جایگاه خود را از دست دادند. سیاست توسعه‌طلبانه ساسانی، رومیان را به واکنش واداشت. از این رو امپراتوری روم نیز برای استحکام مرزهای شرقی خود در برابر دولت ساسانی، سیاست انضمام این مراکز سیاسی و بازرگانی را به قلمرو شاهنشاهی در پیش گرفت. همان‌گونه که در سال ۱۰۶ میلادی دولت‌های نبطیان، آسروئن و پالمیر با از دست دادن رونق اقتصادی خویش ضمیمه امپراتوری روم شدند، نظارت ایران بر راه‌های دریایی خلیج فارس و راه خشکی میان‌رودان و عربستان شرقی به دوران شکوفایی و رونق دولت‌های کوچک و نیمه‌مستقل که در کنار این راه بازرگانی قرار داشتند و از سوی امپراتوری روم و پارت حمایت می‌شدند، پایان داد. به تدریج این دولت‌های کوچک برای استحکام مرزهای دو شاهنشاهی به قلمرو شاهنشاهی‌های روم و ساسانی پیوستند (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۶۹ و ۷۳).

در نبردی که بین امپراتوری روم و ساسانی رخ داد، والرینوس امپراتور روم به اسارت درآمد. اذینه پادشاه عربی تدمر برای رهانیدن سرزمین خویش از تهاجم سپاهیان ساسانی نامه‌ای همراه با پیشکش‌های بسیار نزد شاهنشاه ایران فرستاد. برخی فرستادن نامه و پیشکش‌های اذینه به شاهنشاه ایران را کوششی به‌منظور دوستی با

شاپور اول پس از تثبیت مرزهای شرقی، لشکرکشی به غرب را آغاز کرد. پیشرفت سپاهیان

اول. اورلیان در سال ۲۷۲ میلادی شهر تدمر را به محاصره خویش درآورد و ملکه زنوبیا را اسیر کرد و دولت عربی تدمر را نابود کرد (آذرنوش، ۱۳۵۴: ۶۰).

بی‌تردید، در رقابت‌های ایران و روم، مسئله تسلط بر میان‌رودان و راه‌های منتهی به خلیج فارس، و نظارت بر راه‌های خشکی و دریایی شرق و غرب از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. از این‌رو، بخش مهمی از کشمکش‌های ساسانیان و رومیان و سپس امپراتوری روم شرقی، پیرامون منافع راهبردی دو شاهنشاهی در میان‌رودان و کرانه‌های خلیج فارس بود (اله‌یاری، ۱۳۸۴: ۴۵). دولت تدمر آخرین دولت شمال عربستان بود که از دوره اشکانیان برجای مانده بود. نابودی این دولت‌های کوچک توسط امپراتوری روم و ساسانی باعث به‌وجود آمدن قبایل متعدد شد (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۷۷). در روابط ایران و عرب‌ها در دوره بهرام اول تا شاپور دوم اطلاعات چندانی در دست نیست. از زمان شاپور دوم بود که به خاطر شرایط بد جوی در عربستان، سیل مهاجرت عرب‌ها به سوی نواحی آباد ایران آغاز شد.

موج مهاجرت از بیابان‌های عربستان به سوی نواحی آباد میان‌رودان در طول تاریخ همواره ادامه داشته است. در دوره اول حکومت ساسانی به دلیل منازعات آنان با غرب، امپراتوران روم به تحریک عشایر و قبایل عرب ساکن این نواحی می‌پرداختند تا با تاخت‌وتاز به شهرهای کرانه‌ای خلیج فارس در میان‌رودان و دیگر مناطق، مشکلاتی را در بازرگانی ساسانیان به‌وجود آورند. نخستین حملات گسترده قبایل عرب به سواحل شمال خلیج فارس در اوایل دوره حکومت شاپور دوم به وقوع پیوست (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۶). بنا به گزارش‌های مورخان اسلامی، قبایل عرب ساکن در نواحی ساحلی جنوب خلیج فارس از

ایران، برای دستیابی به راه‌های بازرگانی کرانه فرات و خلیج فارس می‌دانند (آذرنوش، ۱۳۵۴: ۵۷). در راه بازگشت سپاهیان ساسانی، سپاه ساسانی در میان‌رودان مورد هجوم غارتگرانه اذینه قرار گرفت. اذینه پس از پیشروی‌های خود در سوریه و میان‌رودان، پیروزی‌های خود را به گالینوس جانشین والرینوس گزارش داد. امپراتور روم او را به لقب امیر سپاه روم در مشرق مفتخر کرد و وی را مأمور اجرای سیاست‌های روم در شرق و کوشش برای نجات والرین ساخت. اذینه پیروزی‌هایی در میان‌رودان، نصیبین و حران به دست آورد (علی، ۱۳۶۷: ۶۳۵). مهم‌ترین مسئله در روابط ایران و عرب پس از مرگ شاپور اول در ۲۷۲ میلادی تصرف قلمرو دولت عربی پالمیر به وسیله دولت اورلیان بود. پس از مرگ اذینه، همسرش ملکه زنوبیا قدرت را به میراث برد. وی زمام امور سرزمین‌های سوریه، کیلیکیا، عربستان، کاپادوکیا و ارمنستان را که مستملکات همسرش اذینه به شمار می‌آمدند به دست گرفت. زمان پادشاهی او مقارن با گرفتاری‌های فراوان امپراتوری روم در نبرد با اقوام گت بود. ملکه زنوبیا با آگاهی از وضعیت نابسامان امپراتوری روم سعی کرد خود را به دولت ساسانی نزدیک کند. وی شکوفایی اقتصادی سرزمین خود را در گرو روابط دوستانه با دولت ساسانی و دستیابی به راه‌های غربی شاهنشاهی ساسانی دانست. پیشرفت زنوبیا در آسیای صغیر و مصر به معنای اعلان جنگ به امپراتوری روم بود. در سال ۲۷۰ میلادی اورلیان زمام امپراتوری روم را دست گرفت. وی تصمیم گرفت برای استحکام مرزهای شرقی تدمر را تصرف کند. تصرف تدمر بیشتر نقش سیاسی داشت. اورلیان برای پایان دادن به دولت عربی تدمر به سوی آن لشکر کشید. ملکه زنوبیا به یاری دولت ساسانی امید داشت، اما این زمان مصادف بود با دوران پیری و مرگ شاپور

نقشه ۲. مناطق شمالی و جنوبی خلیج فارس تحت حاکمیت ساسانیان؛ پیروزی‌های نخستین عرب‌ها با ستاره مشخص شده است (Chaliand; Rageau & Petit, 1993: 28).

تهاجمات عرب‌ها را از سمت بیابان کاهش داد و ضمن تحت کنترل درآوردن اهالی حاشیه جنوبی خلیج فارس، اتحادیه‌های جدیدی در منطقه ایجاد کرد. طایفه عبدالقیس نیز برای برقراری امنیت بیشتر در منطقه در قطیف و بحرین سکونت داده شدند (دریابی، ۱۳۹۰: ۱۱۰). شاپور بسیاری از قبایل عرب را به کرمان و خوزستان کوچاند. سیاست کوچ قبایل عرب به نواحی کرانه‌ای ایالت‌های فارس و کرمان و خوزستان در کوتاه‌مدت می‌توانست متضمن امنیت سواحل باشد (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۷)؛ بنابراین شواهد حاکی از آن است که عرب‌ها اگرچه به تحریک روم، سواحل و کرانه‌های خلیج فارس را مورد هجوم قرار می‌دادند اما از چنان قدرتی برخوردار نبودند که برای دولت ساسانی مشکل‌ساز باشند. شاپوردوم به سبب جنگ دامنه‌داری که با

سرزمین‌های غربی و جنوبی ایران دستبرد زدند. عرب‌ها نواحی عبدالقیس، بحرین و کاظمه از راه دریا وارد سواحل جنوبی ایران شدند و در نواحی ریشهر و اردشیرخَره و دیگر سواحل جنوبی به غارت پرداختند (نولدکه، ۱۳۷۸: ۸۴-۸۵). این وضعیت تا یک دهه بعد ادامه یافت و شاپور دوم در سال ۳۲۸ میلادی در حالی که شانزده تا هیجده سال بیشتر نداشت در یک تهاجم گسترده، عملیات انتقامی خود را علیه قبایل عرب آغاز کرد و از راه دریا به شهر خط در ناحیه بحرین رسید، و بسیاری از عرب‌ها بنی‌تمیم و بکرین‌وایل و عبدالقیس را که در آن نواحی ساکن بودند از دم تیغ گذراند؛ سپس به یمامه لشکرکشی کرد و از آن‌جا به سوی بکر و تغلب که ساکنین منطقه مرزی ایران و روم شرقی بودند، رفت و آنان را سرکوب کرد (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۷). بدین ترتیب او

هر عربی را دید کشت. از آنجا نیز عازم بلاد بکر و تغلب میان ممالک فارس و مناظر روم در شمال شد. عرب‌ها آن دیار را نیز کشت و اسیر کرد و چشمه‌های آب را ویران ساخت» (طبری، ۱۳۵۲، ج ۴: ۸۳۸).

شاپور برای اینکه از گزند عرب‌ها در امان باشد، سیاست زیرکانه‌ای اتخاذ کرد. از این قرار که قبایل عرب را در شهرها و مناطق معینی از شبه‌جزیره عرب و ایران ساکن ساخت. بنی‌تغلب بحرین را در دارین (هیج) و خط جای داد، عبدالقیس و طوایفی چند از بنو تمیم را در هجر، بکر بن وائل را در کرمان، بنو حنظله را در رملیه اهواز و نیز در سواد، شهر بزرگ شاپور را که همان انبار باشد، ساخت (آذرنوش، ۱۳۵۴: ۲۳۸). طبری ضمن روایت دیگر می‌نویسد: شاپور با قبائل عرب صلح کرد و برخی از تغلب و عبدالقیس و بکر بن وائل را در کرمان، توج و اهواز ساکن ساخت (طبری، ۱۳۵۲، ج ۴: ۸۴۵). ظاهراً رفتار خشونت‌آمیز شاپور با عرب‌ها باعث خشم و طغیان ایشان می‌شد. عرب‌ها بحرین دیگر تا زمان اسلام نافرمانی نکردند، اما دست‌های متعددی از نقاط مختلف شبه‌جزیره عرب به عرب‌ها شمال پیوستند و در جنگ‌های ایران و روم به یاری رومیان شتافتند (آذرنوش، ۱۳۵۴: ۲۳۸). شاپور بعد از فارغ شدن از جنگ با عرب‌ها، آماده جنگ با رومیان شد. در آن‌جا کنستانتین پس از یک جنگ داخلی در سال ۳۲۴ میلادی به تنهایی حکومت را در دست گرفته بود و مسیحیت را با حق و حقوق کامل در کنار سایر ادیان آزاد گذاشته بود، کاری که در واقع باید برای شاهنشاهی ساسانی نیز اهمیت می‌داشت. شاپور دوم پس از تصرف ارمنستان در سال ۳۳۸ میلادی عازم میان‌رودان شد. جایی که کنستانتین دوم با لشکر بزرگی به مقابله با او آمد. نصیبین،

عرب‌ها کرد در تاریخ شهرت یافت. او را فاتح واقعی شرق شبه‌جزیره عرب می‌دانند. همین شاپور است که در منابع از او با عنوان شاپور ذوالاکتاف یاد کرده‌اند. نولدکه با این وجه تسمیه موافق نیست، اما کریستن‌سن آن را تأیید می‌کند. حمزه اصفهانی اشاره می‌کند که اصطلاح ذوالاکتاف ترجمه شاپور هویه‌سنا است (اصفهانی، ۱۳۶۷: ۶۳). طبری که مهم‌ترین منبع روایات مربوط به فتوحات شاپور در شبه‌جزیره عرب است، چنین می‌نویسد:

«بلاد عرب نزدیک‌ترین بلاد به سرزمین فارس بود، عرب‌ها به سبب تنگدستی، سخت نیازمند دست‌یافتن به نواحی آباد ایران بودند، بنابراین گروه عظیمی از ایشان در سرزمین‌های عبدالقیس و بحرین و کاظمه گرد آمدند تا این‌که اندک‌اندک به ابرشهر و سواحل اردشیرخَره و کرانه‌های فارس وارد شدند و چهارپایان و محصولات و روزی مردم آنجا را غارت کردند و در آن بلاد فساد فراوان کردند. بنابراین مدتی این چنین بود و کسی از ایرانیان به جنگ ایشان نمی‌رفت، زیرا شاه ایران کودکی ناتوان بود. چون شاپور به سن شانزده سالگی رسید، با هزار مرد روانه جنگ با عرب‌ها شد و سپاهیان را فرمود که از جان هیچ عربی نگذرند. وی نخست به عرب‌های که داخل ایران ساکن شده بودند حمله برد و همه را قتل‌وعام کرد، سپس از دریا گذشت و به خط رسید. در بحرین قریه به قریه پیش می‌رفت و کشتار می‌کرد. سپس به هجر وارد شد. در آنجا عرب‌ها بنو تمیم و بکر بن وائل مسکن داشتند. آنها را بکشت، آن‌چنان‌که خون چون سیل باران جاری شد. مردمی که می‌گریختند، می‌دیدند هیچ غاری در کوه و هیچ جزیره‌ای در دریا جان آنان را نجات نمی‌تواند داد. سپس به بلاد عبدالقیس رفت و اهل آن‌جا را پریشان کرد. سپس به یمامه رسید آن‌ها را کور می‌کرد. پس از آن به نزدیکی مدینه رفت و

سوم میلادی علاقه ویژه‌ای به حوزه خلیج فارس داشته و تا زمان غلبه عرب‌ها مسلمان در قرن هفتم میلادی، در آن‌جا مرزبانان و نیروهای نظامی مستقر کرده بودند. در شهرستان‌های ایرانشهر، یمن و شبه‌جزیره عرب، به عنوان بخشی جنوبی‌ترین ناحیه ذکر شده است (مارکورات، ۱۳۸۰: ۳۸). سیاست ساسانیان تنها به خلیج فارس محدود نمی‌شد. در ناحیه عراق کنونی، ساسانیان دودمانی محلی به نام لخمیان را در حیره پروبال دادند تا از طرف شاهنشاه، حفاظت از سرزمین‌های میان‌رودان را در مقابل بیزانس و متحدان عرب آن‌ها یعنی غسانیان بر عهده گیرند. آن‌ها مندر سوم (۵۰۳-۵۵۴ م) را حاکم بخش بزرگی از شرق شبه‌جزیره کردند و این بخش بحرین، عمان، یمامه، نجد و حجاز تا طائف را نیز دربرمی‌گرفت. از اینجا نفوذ ساسانیان تا یثرب نیز اعمال می‌شد؛ زیرا آنان دو طایفه یهود در این ناحیه؛ یعنی بنی‌نظیر و بنی‌قریظه را حمایت می‌کردند تا منافع ساسانیان را در غرب شبه‌جزیره عرب حفظ کنند. افزون بر این به نظر می‌رسید ساسانیان با برتری بر شهر یثرب، بر آن بودند شاهراه تجاری را که مکه، یمن و سپس به یثرب و از آن‌جا مرزهای شاهنشاهی بیزانس را درمی‌نوردید در اختیار داشته باشند (ویسهوفر، ۱۳۸۰: ۲۴۱؛ آلتهایم، ۱۳۶۹: ۱۰۷).

برآیند

به نظر می‌رسد از سده ششم تا هفتم میلادی، خلیج فارس منطقه‌ای فعال، پرجمعیت و تحت حاکمیت شاهنشاهی‌های ایرانی بوده است. این نفوذ بیش از اینکه فرهنگی قلمداد شود، سیاسی بوده است. رقابت بندرها و آبخوست‌های خلیج فارس و دریای مدیترانه که از هزاره سوم پم آغاز شده بود، با قدرت‌گرفتن مادها و پارس‌ها در سده هفتم پم وارد عصری جدید شد. کورش

یکی از مهم‌ترین شهرهای میان‌رودان توانست در محاصره ۶۳ روز (۳۳۸ میلادی) در برابر ایرانیان ایستادگی کند. در سال ۳۵۰ میلادی شاپور بار دیگر نصیبین را محاصره کرد؛ اما این بار نتوانست آنجا را تصرف کند و باید محاصره را می‌شکست، چراکه ناگهان به او خبر دادند که عرب‌ها چادرنشین به مناطق شمالی شاهنشاهی او حمله کرده‌اند. او فوراً به مرزهای شمالی شتافت و پایگاه اصلی‌اش را در نیشابور قرار داد و این عنوانی بود که به خاطر این وقایع دریافت کرد. شاپور تقریباً ۱۰ سال مجبور جنگ با مهاجمانی شد که به شاهنشاهی او تجاوز می‌کردند (شیپمان، ۱۳۸۳: ۴۰-۴۱).

در بهار سال ۳۶۰ میلادی شاپور دوم جنگ با روم را آغاز کرد و قلعه آمد را که امروزه معروف به دیاربکر است با مجاهدت زیاد گرفت. وقتی یولیان امپراتور روم شد و به سرعت نقشه تراژان را جمع به ایران را به کار گرفت و نیروهایش را در سوریه پیاده کرد. سپاه روم از فرات گذشت و بعضی از شهرهای میان‌رودان را از جمله فیروز شاپور را گرفت و کشتی‌های آنها از دجله گذشت و قشون رومی به طرف چپ رودخانه مزبور عبور کرد. در جنگی که میان آنها رخ داد، ایرانیان شکست خوردند. یولیان قصد داشت تیسفون را محاصره کند، ولی منصرف شد و به سمت کردستان رفت. ایرانیان از این فرصت استفاده کردند و بنای تعقیب گذاشتند. رومی‌ها که مشکل آذوقه داشتند، دریافتند که عرب‌ها چه کمک‌های گرانبهایی می‌توانستند به رومی‌ها بکنند؛ که در نهایت هر دو دولت صلح کردند. در این مفاد صلح، ایران پنج ولایتی را که در زمان نرسه از دست داده بود پس گرفت، نصیبین و سنجانر به علاوه شرق میان‌رودان از آن ایران شد (پیرنیا و اقبال، ۱۳۹۰: ۱۴۶-۱۴۷).

به نظر می‌رسد ساسانیان، از اوایل قرن

ایران به شمار می‌آمدند. این شاهک‌نشین‌های کوچک، گاه به علت کشمکش میان ایران و روم از حوزه اقتدار ایران خارج می‌شدند، اما در نهایت به تابعیت دولت‌های ایرانی درمی‌آمدند. در عصر شاهنشاهی ساسانی، عرب‌ها از طریق بحرین به سواحل و کرانه‌های خلیج فارس راه یافتند؛ اما تعرضات آنها در زمان شاپور دوم عاملی بود تا شاپور بعد از سرکوبی عرب‌ها، با استفاده از سیاست کوچ، آنها را در نواحی ایران مرکزی و پس‌کرانه‌های خلیج فارس اسکان دهد. پادشاه ساسانی با این کار، هم امنیت بندرها و آبخوست‌ها را حفظ می‌کرد و هم باعث رونق سواحل و آبخوست‌های خلیج فارس می‌شد. اقوام دو سوی خلیج فارس از این دوره به بعد چنان با هم درهم آمیختند که تشخیص نژاد آنان در بعضی موارد بسیار مشکل می‌نماید و این خود، در انتقال فرهنگی نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کند. سیاست کوچ عرب‌ها را که پادشاه ساسانی برای کنترل عرب‌ها شورشی در پیش گرفت، در درازمدت مشکلاتی بزرگ و عدیده را رقم زد که در نهایت، به هجوم عرب‌ها به سرزمین‌های شاهنشاهی و سقوط ساسانیان در سال ۶۵۱ میلادی انجامید.

دوم شهر ناپایداری به نام آربایه را در شمال شبه‌جزیره عرب ایجاد کرد و داریوش اول نیز در کتیبه خود شبه‌جزیره آربایه را جز قلمرو خویش خواند. داریوش با هدف رونق بخشیدن به بازرگانی خلیج فارس، اسکولاکس را برای پویش کرانه‌های شبه‌جزیره عرب فرستاد. آشنایی ایرانیان با دریانوردی و سکونت آنان در سواحل خلیج فارس باعث شد تا به اهمیت تجارت دریایی پی ببرند. با آمدن ساسانیان اوضاع خلیج فارس به کلی تغییر کرد و یکی از پررونق‌ترین اعصار خویش را در عصر شاهنشاهی‌های ایران باستان تجربه کرد. در این دوره شاید بتوان گفت که خلیج فارس با نزدیکی به مراکز شاهنشاهی ایرانیان، برتری خویش را بر دریای مدیترانه و دریای سرخ دیکته می‌کرده است.

عرب‌ها، از سده ششم پم تا هفتم میلادی تابع شاهنشاهی‌های ایرانی بوده‌اند، از سوی دیگر منافع مشترک اقتصادی قابل توجهی نیز با ایرانیان داشتند و این خود عاملی شد تا به تدریج به شهرها و مراکز تمدنی مرزهای غربی شاهنشاهی راه یابند و شاهک‌نشین‌های کوچکی را در مرزهای نزدیک با ایران پدید آورند. دولت‌های کوچک خاراکس در دهانه خلیج فارس، هترا، اسروئنه در میان‌رودان و آدیابن از شاهک‌نشین‌های کوچک مرزهای

کتاب‌نامه | Bibliography

اصفهانی، حمزه بن حسن (۱۳۶۷). تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک العراض و الانبیاء)، ترجمه جعفر شعار، تهران: نشر بنیاد فرهنگی ایران.
Hamza al-Isfahani, (1367). *The History of Prophets and*, Translated into Persian by Jafar Shear, Tehran: Iran Cultural Foundation Publishing (in Persian).
ایمان‌پور، محمدتقی و شهاب‌ادی، علی‌اکبر. (۱۳۸۹). «بررسی تحلیلی محدوده‌های جغرافیایی و اداری ساتراپی‌های هخامنشی در کتیبه بیستون، مطالعات تاریخ فرهنگی»؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال دوم، شماره پنجم: ۳۷-۶۳

آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۵۴). راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان تازی (پیش از اسلام)، تهران: نشر دانشگاه تهران.
Azamoosh, Azartash. (1975). *Ways of Persian influence in Arabian culture and language (before Islam)*, Tehran: Tehran University Press (in Persian).
استرابو. (۱۳۸۲). جغرافیا؛ سرزمین‌های تحت حاکمیت هخامنشیان، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: نگاه موقوفات افشار.
Strabo. (2004). *Strabons Geographika*, translated into Persian by Homayoon Sanetizadeh, Tehran: Afshar Endowment Company (in Persian).

- Economy, In Yarshater, E (ed.), *The Cambridge History of Iran, Vol. 3: The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods, Part 2*, Translated into Persian by Hasan Anooosheh, Tehran, Amirkabir (in Persian).
- پوریانژاد، فرهاد. (۱۳۸۴). «خلیج فارس در مسیر تاریخ ایران باستان»، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، به کوشش اصغر منتظرالقائم، ج ۲، اصفهان: نشر دانشگاه اصفهان.
- Pourianjad, Farhad. (2005). Persian Gulf on the path of ancient Iranian history, In Montazer al-Qaim, Asghar (ed.), *The International Conference on the Persian Gulf in the scope of history*, Isfahan, Isfahan University Press (in Persian).
- پیرنیا، حسن؛ اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۹۰). تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه، تهران: نشر معیار.
- Pirnیا, Hassan; Iqbal Ashtiani, Abbas. (2011). *History of Iran from the beginning to the extinction of the Qajar dynasty*, Tehran: Meyar (in Persian).
- پیگولوسکایا، نینا. (۱۳۶۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- Pigolokskaya, Nina. (1988). Iranian cities during the Parthian and Sassanian era, Translated into Persian by Inayatullah Reza, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company (in Persian).
- حسن دوست، محمد. (۱۳۹۵). فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی، تهران: نشر فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- Hasandoost, Mohammad. (2015). *An Etymological dictionary of Persian Language*, Tehran: Academy of Persian Language and Literature (in Persian).
- خسروزاده، علی‌رضا. (۱۳۹۱). «بنادر و مراکز مهم تجاری و استقراری دوره اشکانی خلیج فارس در منابع کلاسیک»، پژوهشنامه خلیج فارس، به کوشش عبدالرسول خیراندیش و مجتبی تبریزنیا، دفتر چهارم، تهران: نشر خانه کتاب.
- Khosrowzadeh, Alireza. (2011). Important commercial and settlement ports and centers of the Parthian period of the Persian Gulf in classical sources, In Khierandish, Abdol Rasool; Tabriznia, Mojtaba (eds.), *Persian Gulf studies*, vol. 4, Tehran: Book House (in Persian).
- دربایی، تورج. (۱۳۹۰). «حضور ایرانیان در خلیج فارس و شبه جزیره عربستان»، ترجمه احمد افضل‌نژاد، پژوهشنامه خلیج فارس، به کوشش عبدالرسول خیراندیش و مجتبی
- Imanpour, Mohammad Taghi and Shahabadi, Ali Akbar. (2010). Analytical investigation of the geographical and administrative boundaries of the Achaemenid satrapies in the Biston inscription, cultural history studies; *Journal of the Iranian History Association*, Vol. 2, No. 5, Pp: 37-63 (in Persian).
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۴). مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس، تهران: نشر مجلس شورای ملی.
- Iqbal Ashtiani, Abbas. (2005). Studies on Bahrain and the islands and coasts of the Persian Gulf, Tehran: National Assembly Publication (in Persian).
- آلتهایم، فرانتس. (۱۳۶۹). کمک‌های اقتصادی در دوران باستان یا شاهنشاهی‌های بزرگ و همسایگان آن‌ها، ترجمه امیرحوشنگ امینی، نشر علمی و فرهنگی.
- Altheim, Franz. (1990). *Entwicklungshilfe im Altertum; die grossen Reiche und ihre Nachbarn*, Translated into Persian by Amirhoshang Amini, Tehran: Scientific and Cultural Publishing (in Persian).
- آموزگار، ژاله. (۱۳۷۶). تاریخ اساطیری ایران، تهران: نشر سمت.
- Amouzgar, Jaleh. (1997). *Mythological History of Iran*, Tehran: Samt (in Persian).
- الهیاری، فریدون. (۱۳۹۳). اعراب و راهبرد نظام ساسانی در بین‌النهرین، خلیج فارس و جزیره‌العرب، تهران: نشر امیرکبیر.
- Allahyari, Fereydoun. (2013). *Arabs and the strategy of the Sassanian in Mesopotamia, the Persian Gulf and the Arabian Peninsula*, Tehran: Amirkabir Publishing (in Persian).
- الهیاری، فریدون. (۱۳۸۴). «اقتدار ساسانیان از خلیج فارس تا خلیج عدن»، مجموعه مقالات خلیج فارس در گستره تاریخ، به کوشش اصغر منتظرالقائم، اصفهان: نشر دانشگاه اصفهان.
- Allahyari, Fereydoon. (2005). Sasanian Power from the Persian Gulf to the Gulf of Aden, In Montazer al-Qaim, Asghar (ed.), *The International Conference on the Persian Gulf in the scope of history*, Isfahan, Isfahan University Press (in Persian).
- برونر، کریستوفر. (۱۳۷۷). «تقسیمات جغرافیایی و اداری؛ ماندگاه‌ها و اقتصاد»، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، احسان یارشاطر (سروراستار)، ترجمه حسن انوشه، ج ۳، قسمت دوم، تهران: نشر امیرکبیر.
- Brunner, Christopher. (1998). *Eogographical and Administrative Divisions: Settlements and*

- Hossein Rouhani, Tehran: Babel Bookstore (in Persian).
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۸۳). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: نشر نگارستان کتاب.
- Christensen, Arthur. (2004). *Le' Iran sous les sassanides* (Iran during the Sasanian era), Translated into Persian by Gholamreza Rashid Yasmi, Tehran: Negarestan Ketab (in Persian).
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۶۸). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: ندیای کتاب.
- Christensen, Arthur. (1989). *Le' Iran sous les sassanides* (Iran during the Sasanian era), Translated into Persian by Gholamreza Rashid Yasmi, Tehran: World of Books (in Persian).
- کوثر، بدیع الله. (بی تا): سنگ نوشته‌ها سخن می گویند، تهران، انتشارات اداره روابط عمومی ستاد بزرگ ارتشداران
- Kausar, Badi Allah. (n.d.): *Stone inscriptions speak*, Tehran, Publications of the Public Affairs Department of the General Headquarters of the Army (in Persian).
- کولسنیکف، آ.آی. (۱۳۷۵): ایران در آستانه یورش تازیان، ترجمه م. ر. یحیایی، تهران: نشر آگاه.
- Kolesnikov, IUrii Antonovich. (1996). *Iran on the verge of the fall of the Sasanian* (Iran on the verge of the fall of the Sasanian), Translated into Persian by R. Yahyaei. (Tehran, Agah (in Persian).
- گیرشمن، رومن. (۱۳۳۶). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Ghirshman, Roman. (1957). *L'Iran des origines al Islam* (Iran from the beginning to Islam), Translated into Persian by Mohammad Moin, Tehran, Agah (in Persian).
- مارکواریت، یوزف. (۱۳۸۳). ایران شهر در جغرافیای بظلمیوس، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: نشر طهوری.
- Markwart, Josef. (2004). *Eransahr nach der Geographie des ps. Moses Xorenaci* (Eransahr according to the geography of the Moses Xorenaci) Translated into Persian by Maryam Mirahmadi, Tehran: Tahori (in Persian).
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۷۹). تاریخ تمدن بین النهرین، ج ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- Majidzadeh, Yusuf. (2000). *History of Mesopotamia Civilization*, Vol. 2, Tehran: University Publication Center (in Persian).
- محمودآبادی، سیداصغر. (۱۳۸۴). «تحول ایران باستان از کویر پارس تا خلیج فارس»، همایش بین المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، به کوشش اصغر منتظرالقائم، ج ۱، اصفهان: نشر دانشگاه اصفهان.
- تبریزنیا، دفتر سوم، تهران: نشر خانه کتاب.
- Daryaei, Toraj (2012). The presence of Iranians in the Persian Gulf and the Arabian Peninsula, Translated into Persian by Ahmad Afzalinjad, In Khierandish, Abdol Rasool; Tabriznia, Mojtaba (eds.), *Persian Gulf studies*, vol. 3, Tehran: Book House (in Persian).
- سرفراز، علی اکبر. (۱۳۵۷). راهنمای آثار باستانی جزیره خارک، تهران: نشر سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- Sarfraz, Ali Akbar. (1979). *Guide to the antiquities of Khark Island*, Tehran: Publication of the National Organization for the Protection of Antiquities (in Persian).
- سمسار، محمدحسین. (۱۳۵۲). جغرافیای تاریخی سیراف، تهران: نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی فارس.
- Samsar, Mohammad Hossein. (1973). *Siraf's historical geography*, Tehran: Publication of Fars Society for the National Heritage of Iran (in Persian).
- شارپ، رالف، نورمن. (۱۳۴۶)، فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی، شیراز، دانشگاه شیراز.
- Sharp, Ralph Norman. (1967). *The Inscriptions in Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors: In Persian, English and French*, Shiraz, University of Shiraz (in Persian).
- شپیمان، کلاووس. (۱۳۸۳). تاریخ شاهنشاهی ساسانی، ترجمه فرامرز نجدسمیعی، تهران: نشر سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- Schippmann, Klaus. (2004). *Grundzuge der Geschichte des Sasanidischen Reiches*, translated into Persian by Faramarz Najdsamiei, Tehran: Publishing Organization of Cultural Heritage and Tourism (in Persian).
- طباطبایی، سید محمد. (۱۳۸۶). «سرزمین بحرین»، خلیج فارس در نگاه ایرانیان، تهران: بنیاد ایران شناسی.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad. (2007). *The land of Bahrain, Persian Gulf in the eyes of Iranians*, Tehran: Iranology Foundation (in Persian).
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۵۲). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۴، تهران: نشر اساطیر.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1973). *History of the Prophets and Kings (Tarikh al-Rusul wa al-Muluk)*, translated into Persian by Abolqasem Payandeh, vol. 4, Tehran: Asatir (in Persian).
- علی، جواد. (۱۳۶۷). تاریخ مفصل عرب قبل از اسلام، ترجمه محمدحسین روحانی، تهران: نشر کتابسرای بابل.
- Ali, Javad. (1988). *A detailed history of Arabs before Islam*, translated into Persian by Mohammad

- abkhoei, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies (in Persian).
- وثوقی، محمدباقر. (۱۳۹۰). تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- Vosooghi, Mohammad Baqer. (2011). History of the Persian Gulf and neighboring countries, Tehran: Samt (in Persian).
- وثوقی، محمدباقر. (۱۳۸۹). علل و عوامل جابجایی کانون‌های تجاری در خلیج فارس، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- Vosooghi, Mohammad Baqer. (2010). *The causes and factors of the relocation of commercial centers in the Persian Gulf*, Tehran: Research Institute of Islamic History (in Persian).
- ویسهوفر، یوزف. (۱۳۸۰). ایران باستان از ۵۵۰ پم تا ۶۵۰ پس از میلاد، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر ققنوس.
- Wiesehofer, Josef. (2001). *Ancient Persia*, Translated into Persian by Morteza Saqhebfar, Tehran: Qoqnoos. (in Persian).
- ویلسن، آرنولد. (۱۳۴۸). خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Wilson, Arnold Talbot. (1969). *The Persian Gulf*, Translated into Persian by Mohammad Saee-di, Tehran: Book Translation and Publishing Company (in Persian).
- یارشاطر، احسان. (۱۳۸۰). حضور ایرانیان در جهان اسلام، تهران: نشر مروارید.
- Yarshater, Ehsan. (2001). *The presence of Iranians in the Islamic world*, Tehran: Morvarid Publishing (in Persian).
- Mahmoodabadi, Seyed Asghar. (2005). The Evolution of Ancient Iran from the Pars Desert to the Persian Gulf, In Montazer al-Qaim, Asghar (ed.), *The International Conference on the Persian Gulf in the scope of history*, Isfahan, Isfahan University Press (in Persian).
- مشکور، محمدجواد؛ رجب‌نیا، مسعود. (۱۳۷۴). تاریخ سیاسی و اجتماعی اشکانیان، تهران: دنیای کتاب.
- Mashkoo, Mohammad Javad; Rajabnia, Masoud. (1995). *political and social history of the Parthians*, Tehran, Donyaye Ketab (in Persian).
- ملاصالحی، حکمت‌اله؛ خسروزاده، علیرضا و اسماعیلی جلودار، محمداسماعیل. (۱۳۹۵) «پیشنهادی برای جایگاه بندر پارتی امانا براساس بررسی‌ها و کاوش‌های انجام گرفته در سواحل شمالی و جنوبی تنگه هرمز»، فصلنامه تخصصی مطالعات خلیج فارس، سال دوم، شماره اول: ۱۶-۶.
- Mollasalehi, Hekmatollah; Khosrowzadeh, Alireza and Ismaili Jolodar, Mohammad Ismail. (2016). Proposal for the location of Omana Parthian Port based on surveys and explorations on the northern and southern shores of the Strait of Hormuz, *Persian Gulf Studies*, Vol. 2., No. 1, Pp. 6-16 (in Persian).
- نولدکه، تتودور. (۱۳۷۸). ایرانیان و اعراب در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب‌خویی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- Noldeke, Theodor. (1999). *Geschichte du Parser und Araber zur zeit des Sasaniden (History of the Persians and Arabs at the time of the Sasanids)* Translated into Persian by Abbas Zari-
- Petit. (1993). *Atlas des Empires: de Babylone à la Russie Sovie tique*, Payot, Paris.
- Christensen, Peter. (2016). *The Decline of Iran-shahr, Irrigation and Environment in the Middle East, 500BC-AD 1500*, I.B. Tauris.
- Herodotus. (1952). *The History of Herodotus*, translated by G. Rawlinson, William Benton pub., New York.
- Lim, Richard. (2018). "Trade and exchanges along the silk and steppe routes in late antique Eurasia", in *Empires and Exchanges in Eurasian late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Nicola di Cosmo & Michael Maas (eds.), Cambridge University Press, UK, pp. 70-83.
- Salles, Jean-François. (1990). "Les Achéménides dans le Golfe arabo-persique", dans *Ach-aemenid History. IV. Center and periphery*,

English

- Brown, Peter. (2018). "charismatic goods: commerce, diplomacy, and cultural contacts along the silk road in Late Antiquity", in *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Edited by Nicola di Cosmo & Michael Maas, Cambridge University Press, UK, pp. 96-107.
- Canepa, Matthew P. (2018). "Sasanian Iran and the projection of power in late antique Eurasia: Competing cosmologies and topographies of power", in *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Edited by Nicola di Cosmo & Michael Maas, Cambridge University Press, UK, pp. 54-69.
- Chaliand, Jéréard, Jean-Pierre Rageau & Cathrine

H. Sancisi-Weerdenburg & A. Kuhrt (eds.),
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten,

Leiden, pp. 111-130.

© 2023 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. **Open Access.**

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.